

BURDUR İLAHİYAT DERGİSİ

Burdur Theology Journal

(Haziran / June 2023) Sayı 6 | e-ISSN: 2980-2407

Kemalpaşazâde'nin Hadisçiliği Üzerine: *Risâle-i Münîra* Örneği

On the Hadithism of Kamāl Pāshā Zādā's: The Example of *Risâle-i Munîra*

HAKAN TAHTACI

orcid.org/0000-0002-0657-6268

htahtaci@mehmetakif.edu.tr

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi | <https://ror.org/04xk0dc21>

Arş. Gör. Dr., İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, Burdur, Türkiye

Res. Asst. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Faculty of Theology, Department of Hadith, Burdur, Turkey

Atıf | Cites As

Tahtacı, Hakan. "Kemalpaşazâde'nin Hadisçiliği Üzerine: *Risâle-i Münîra* Örneği". *Burdur İlahiyat Dergisi* 6 (Haziran 2023), 175-199.

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü/Article Types	: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received	: 27 Mart/March 2023
Kabul Tarihi/Accepted	: 22 Mayıs/May 2023
Yayın Tarihi/Published	: 10 Haziran/June 2023

İntihal | Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
Yayıncı: Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.
Published by: Burdur Mehmet Akif Ersoy University Theology Faculty.

Burdur, Türkiye.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. Hakan TAHTACI.

Çıkar Çatışması/Conflicts of Interest: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman/Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Etik Bildirim/Complaints: ifd@mehmetakif.edu.tr

Telif Hakkı & Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

On the Hadithism of Kamāl Pāshā Zādā's: The Example of *Risāle-i Munīra*

Abstract

Kamāl Pāshā Zādā Şemseddin Ahmed, also known as Ibn Kamāl Pasha and Ibn Kamāl was a prominent figure in the Ottoman golden age, serving as a teacher in a madrasa during the reigns of Fatih Sultan Mehmed (1451-1481), II. Bayezid (1481-1512), Yavuz Sultan Selim (1512-1520) and Kanûnî Sultan Süleyman (1520-1566), eventually rising to the highest position of jurisprudence. Kamāl Pāshā Zādā held an exceptional and important position among Ottoman scholars due to his scholarly personality, his students, and his more than 300 works. His significant status necessitated the examination of his works and thoughts. Although Kamāl Pāshā Zādā's superiority in other fields of knowledge is well-known, his hadith studies are not discussed as much in classical sources. However, recent studies on Kamāl Pāshā Zādā have focused on his works in the field of hadith, leading to the general consensus that he was not able to demonstrate the same level of superiority in hadith studies.

The work focuses on the analysis of Kamāl Pāshā Zādā's work, *Risāle-i Munīra*. Although this work is categorized as belonging to the fields of theology and "kalām", it is actually noticed as being written in the form of sermons and advice for young people. The concise work, consisting of 53 pages with 159 narrations, covers topics such as knowledge, faith, worship, and morality. The hadiths are evaluated and examined for authenticity and examples are given to demonstrate instances where Kamāl Pāshā Zādā has narrated flawed narrations. More than half of the narrations in the work are deemed unreliable, which strengthens the claim that although Kamāl Pāshā Zādā had shown great success in other Islamic sciences, he was not as proficient in the science of hadith, and did not pay sufficient attention to the meticulous narration and use of hadiths.

Keywords: Kamāl Pāshā Zādā, Ibn Kamāl, Hadith, Rivāyah, *Risāle-i Munīra*, Tahreej.

Kemalpaşazâde'nin Hadisçiliği Üzerine: *Risâle-i Münîra* Örneği*

Öz

Kemalpaşazâde, İbn Kemal Paşa ve İbn Kemal isimleriyle anılan Şemseddin Ahmed b. Süleyman (873-940/1468-1532) Osmanlı altın çağlarında, Fatih Sultan Mehmed (1451-1481), II. Bayezid (1481-1512), Yavuz Sultan Selim (1512-1520) ve Kanûnî Sultan Süleyman (1520-1566) dönemlerinde görev yapmış bir zâttir. Önce medresede müderris olarak başlayıp en üstün vazife olan Şeyhülislamlığa ulaşmıştır. Kemalpaşazâde gerek ilmî kişiliği, gerek yetiştirmiş olduğu talebeleri ve gerekse arkasında bırakmış olduğu 300'den fazla eseriyle, Osmanlı âlimleri arasında müstesna ve önemli bir konuma sahiptir. Onun bu denli önemli bir mertebede bulunması, eserlerinin ve düşüncelerinin incelenmesini gerekli kılmaktadır. Klasik kaynaklarda Kemalpaşazâde'nin hadisçiliğine pek fazla değinilmemiştir. Son dönemde ise Kemalpaşazâde hakkında yapılan çalışmalar artmış olup hadis alanında yazmış olduğu eserler incelenmeye başlamıştır. Kemalpaşazâde hakkında genel kanaat, onun diğer ilimlerdeki üstünlüğünü hadis alanında gösteremediğidir.

Çalışmada Kemalpaşazâde'nin *Risâle-i Münîra* isimli eseri incelenmiştir. Her ne kadar bu eser akâid ve kelam alanlarında kategorize edilse de, aslında gençlere vaaz ve nasihat tarzında yazıldığı görülmektedir. İlim, iman, ibadet ve ahlak konularını içeren, 53 sayfada 159 rivâyetin nakledildiği muhtasar eserde hadisler taranmış ve kusurlu olarak naklettiği rivâyetlere örneklerle işaret edilmiştir. Eserde nakledilen rivâyetlerin yarısından fazlasının merdûd rivâyetlerden oluşması, Kemalpaşazâde'nin diğer İslâmî ilimlerde göstermiş olduğu başarısını, hadis ilminde gösteremediği, rivâyetleri nakletmekte ve kullanmakta büyük ölçüde titiz davranmadığı hakkında mevcut iddiaları kuvvetlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kemalpaşazâde, İbn Kemâl, Hadis, Rivâyet, *Risâle-i Münîra*, Tahrir.

Summary

Kamāl Pāshā Zādā, who won the love and respect of three sultans during the rise of the Ottoman Empire, is a versatile scholar. In addition to the works he wrote in Islamic sciences in fields such as fiqh, tafsir, kalam and hadith, he also produced voluminous works in the fields of history, literature, philosophy and language. Besides the works he wrote, the students he trained reveal how important a scientist Kamāl Pāshā Zādā was. In addition to his well-deserved scientific reputation, Kamāl Pāshā Zādā's politically decisive moves and the fact that he assumed the position of Şeyhülislam, the highest position of the Ottoman ulema class, exalts his rank among the Ottoman intellectuals. He struggled with his pen and ideas against the enemies of religion and sect, and ensured the continuation of the expeditions on Iran by instilling in Suleiman the Magnificent the will of Yavuz Sultan Selim to continue the struggle against Iran. He played an active role in this process both scientifically and politically.

There are criticisms that Kamāl Pāshā Zādā could not show his success in the sciences of wisdom, in addition to this rightful reputation, in the sciences of narration. In fact, this criticism is not unique to Kamāl Pāshā Zādā. In the Ottoman period, the science of hadith was generally overshadowed by the sciences of fiqh, mysticism, theology, philosophy and logic. As an indicator of this situation, the works authored by the current scholars in this field in the

* Bu makale "Kemalpaşazâde'nin Risâle-i Münîra İsimli Eserindeki Hadislerin Tahrir ve Değerlendirilmesi" isimli yüksek lisans tezimizden üretilmiştir. / This article was produced from our master's thesis named "Hadith Narrates and Evaluation of the Risâle-i Kamāl Pāshā Zādā's Named *Munīra* Work".

Daru'l-hadiths, which were established for the specialization of hadith, correspond to 4% of their total works. Kamāl Pāshā Zādā's studies in the field of hadith are also similar to this situation. Kamāl Pāshā Zādā's works related to the field of hadith are on hadith terms and hadith commentaries. Except for the hadith commentaries he wrote for stand-alone works, his works are generally in the form of articles of one or two pages. Many of these works have been examined in terms of the science of hadith and have been subjected to some criticism in terms of the narrations they used.

The *Risâle-i Münîra*, which we are examining, is Kamāl Pāshā Zādā's work written for the youth in the style of sermon literature. Every subject in the treatise was supported by narrations and explanations were made on the hadiths. The transmission of 159 narrations in 53 pages has made the work almost a hadith selection. The narrations in the treatise were sometimes mentioned with the narrator of the Companions, and sometimes they were directly conveyed as "Kāle Rasūlullah". As a result of scanning the narrations transmitted in the work in the hadith books thanks to the utilities, it is noteworthy that most of the narrations conveyed by Kamāl Pāshā Zādā in his work are not as transmitted in the hadith books. At first glance, it can be thought that the biggest reason for this situation is that Kamāl Pāshā Zādā used works in Sufism and other fields instead of the main hadith sources. This is partially true. Especially Ghazali's work named *Ihyāu ulūmi'd-dīn* is the main source of Kamāl Pāshā Zādā. 69 of the narrations he narrated are from Ghazali's work. Kamāl Pāshā Zādā, who argues that it is unnecessary to look at anything other than Ghazali's works related to the spiritual sciences, has benefited considerably from Ghazali's works in the transmission sciences as well. When we look at the order of usage of the verses and hadiths, his *Risâle* matches exactly with the book of *Ihyā*, especially in the subject of science. However, one of the remarkable situations in the narrations is that Kamāl Pāshā Zādā made changes in the wording of the narrations and narrated them with meaning. This is sometimes the use of a word that can have the same meaning instead of the word in the narration, and sometimes it forms a hadith that is against the ally in a different sentence structure. Again, it is seen that Kemalpaşazâde has made abbreviation, shredding, adding and combining in hadith narrations. This situation may cause the narrations to be detached from their original meaning or to rise above the main issue that is intended to be told in the narration. Such a practise is not permissible, especially on the narrations after the classification period. Such changes that Kamāl Pāshā Zādā made in his transfers from the work called *Ihyā* show that he did not act very meticulously in conveying the narrations. It can be said that this is due to Kemalpaşazâde's recollection of the narrations he saw in the books he had read. In addition, the fact that the subject narrations, which are not considered appropriate to be transmitted by the hadiths, occupy a serious amount in the work, necessitates being cautious about the hadiths narrated by Kamāl Pāshā Zādā and not being used before they are corrected.

Özet

Osmanlı yükseliş döneminde üç padişahın sevgi ve saygısını kazanan Kemalpaşazâde çok yönlü bir âlimdir. İslâmî ilimlerde fıkıh, tefsir, kelâm ve hadis gibi alanlarda kaleme aldığı eserler yanında tarih, edebiyat, felsefe ve dil alanlarında da hacimli eserler ortaya koymuştur. Onun yazmış olduğu eserleri yanında, yetiştirmiş olduğu talebeler de Kemalpaşazâde'nin ne derece mühim bir ilim adamı olduğunu ortaya koymaktadır. Kemalpaşazâde'nin hak ettiği ilmi şöhretinin yanında siyasi açıdan belirleyici hamlelerde bulunması ve Osmanlı ulemâ sınıfının en yüksek mevkii olan Şeyhülislamlık görevini üstlenmesi, Osmanlı aydınları arasında onun makamını yüceltmektedir. O, din ve mezhep düşmanlarına karşı kalemi ve fikirleriyle mücadele etmiş, Kanunî'ye Yavuz Sultan Selim'in İran'a karşı mücadeleye devam edilmesi hakkındaki vasiyetini aşılıyarak İran üzerine seferlere devam edilmesini sağlamıştır. Bu süreçte hem ilmi hem de siyasi anlamda etkin rol oynamıştır.

Kemalpaşazâde'nin bu haklı şöhretinin yanında dirâyet ilimlerinde gösterdiği başarısını rivâyet ilimlerinde gösteremediği yönünde eleştiriler mevcuttur. Aslında bu eleştiri Kemalpaşazâde'ye has bir durum değildir. Osmanlı döneminde hadis ilmi genel olarak fıkıh, tasavvuf, kelâm, felsefe ve mantık ilimlerinin gölgesinde kalmıştır. Bu durumun bir göstergesi olarak hadis ihtisâsı yapılması adına kurulan Dâru'l-hadislerde mevcut ulemânın bu alanda te'lif ettikleri eserler, toplam eserlerinin %4'üne karşılık gelmektedir. Kemalpaşazâde'nin hadis alanında çalışmaları da bu duruma benzerlik göstermektedir. Kemâlpaşazâde'nin hadis alanı ile ilgili eserleri hadis istilahları ile hadis şerhleri üzerinedir. Müstakil eserler için kaleme aldığı hadis şerhleri dışındaki eserleri genelde bir iki sayfalık makaleler şeklindedir. Bu eserlerin birçoğu hadis ilmi açısından incelenmiş, kullandığı rivâyetler yönünden bazı tenkitlere maruz kalmıştır.

İncelendiğimiz *Risâle-i Münîra*, Kemalpaşazâde'nin vaaz edebiyatı tarzında gençlere yönelik kaleme aldığı eseridir. Risâlede geçen her konu rivayetlerle desteklenerek, hadisler üzerine açıklamalar yapılmıştır. 53 sayfada 159 rivâyetin nakledilmesi, eseri âdeta bir hadis seçkisi konumuna getirmiştir. Risâledeki rivâyetler bazen sahâbe râvisi ile zikredilmiş bazen de doğrudan "kâle Rasūlullah" şeklinde nakledilmiştir. Yardımcı programlar sayesinde eserde nakledilen rivâyetlerin hadis kitaplarında taranması sonucunda Kemalpaşazâde'nin eserinde naklettiği rivâyetlerin birçoğunun hadis eserlerinde nakledildiği şekilde olmadığı dikkat çekmektedir. İlk bakışta bu durumun en büyük sebebinin, Kemâlpaşazâde'nin ana hadis kaynakları yerine tasavvuf ve diğer alanlardaki eserleri kullanmış olması düşünülebilir. Bu kısmen de doğrudur. Özellikle Gazzâlî'nin *Ihyâu ulūmi'd-dīn* isimli eseri, Kemalpaşazâde'nin ana kaynağı durumundadır. Naklettiği rivâyetlerin 69 tanesi Gazzâlî'nin bu eserinden nakledilmiştir. Kalp ilimleriyle ilgili Gazzâlî'nin eserlerinden başkasına bakmanın gereksiz olduğunu savunan Kemalpaşazâde, nakli ilimlerde de Gazzâlî'nin eserlerinden azımsanmayacak derecede faydalanmıştır. Âyetlerin ve hadislerin kullanım sırasına bakıldığında da onun *Risâle*'si, *İhya* kitabı ile özellikle ilim bahsinde birebir örtüşmektedir. Ancak rivâyetleri incelerken dikkat çeken durumlardan biri de Kemalpaşazâde'nin rivâyetlerin lafızlarında değişiklik yapması ve mana

ile rivâyet etmesidir. Bu durum, bazen aynı manaya gelebilecek bir kelimeyi rivâyette geçen kelime yerine kullanması şeklinde bazen de müttefekun aleyh olan bir hadisi farklı bir cümle yapısı ile kurmasıdır. Yine Kemalpaşazâde, hadis rivâyetlerinde ihtisâr, taktî, ziyâde ve telfik yaptığı görülmektedir. Bu durum, rivâyetlerin asıl anlamlarından koparılmasına veya rivâyette anlatılmak istenen asıl meselenin dışına çıkılmasına sebep olabilmektedir. Özellikle de tasnif dönemi sonrası rivâyetler üzerine böyle bir uygulama caiz görülmemektedir. Kemalpaşazâde'nin *İhyâ* isimli eserden yaptığı nakillerde de yaptığı bu tarz değişiklikler, onun rivâyetleri nakletmede pek titiz davranmadığını göstermektedir. Bunun, Kemalpaşazâde'nin okuduğu eserlerde gördüğü rivâyetleri aklında kaldığı şekilde nakletmesinden kaynaklandığı söylenebilir. Ayrıca muhaddislerce nakledilmesi uygun görülmeyen mevzu rivâyetlerin de eserde ciddi bir yekûn oluşturması, Kemalpaşazâde'nin naklettiği hadislerle karşı ihtiyatlı olmayı ve tashih edilmeden kullanılmamasını gerektirmektedir.

Giriş

Osmanlı imparatorluğunun siyaseten en kudretli olduğu dönemler, ilmî ve kültürel açıdan da en parlak dönemlerdir. Özellikle 15 ve 16. asırlar içerisinde çok yönlü mümtaz âlimler yetişmiştir. Bu âlimlerden biri de hayatının son döneminde Şeyhülislâm makamına yükselmiş Kemalpaşazâde'dir. Edebiyatçı ve tarihçi kişiliğinin yanında fıkıh, tefsir, kelâm ve akâid gibi alanlarda da eserler veren Kemalpaşazâde ilmî açıdan birçok meşhur âlime benzetilmiş ve onlarla mukayese edilmiştir. Kemalpaşazâde'nin eserlerinin toplamda 300'den fazla olması çeşitli konularda eserler vermekle tanınan Celâleddin es-Suyûtî (ö. 911/1505) ile mukayese edilmesine zemin hazırlamıştır. Ancak bu benzetmeye bazı âlimler itiraz etmiş, dirâyet ilimlerinde üstünlüğü mümkünse de rivâyet ilimlerinde bunun mümkün olmadığına işaret etmişlerdir. Son dönem akademik çalışmalarda da Kemalpaşazâde'nin hadisçiliği konusunda bazı eksikliklerine değinilmiştir.

Çalışmada konu edindiğimiz *Risâle-i Münîra* isimli eser, Kemalpaşazâde'nin kelâmî ve itikâdî meselelere değindiği ancak daha çok gençlere vaaz ve nasihat niteliğinde kaleme aldığı bir risâledir. Eserin hadis ilmi açısından önemi, her konunun mümkün olduğunca rivâyetlerle delillendirilmeye çalışılmasıdır. Bir anlamda bu eser bir hadis seçkisi gibidir.¹ Eserde nakledilen rivâyetler kapsamlı bir şekilde incelendiğinde tasnif sonrası dönemde uygun görülmeyen lafız değişiklikleri, mana ile rivâyet, ihtisâr, taktî, ziyâde, telfik ve en önemlisi de mevzû rivâyetlerin aktarılması gibi hususlar dikkat çekmektedir. Bu sebeple öncelikle Osmanlı altın çağına yazdığı eserler ve yapmış olduğu görevlerle damgasını vuran Kemalpaşazâde'yi daha iyi tanımak ve ilmî birikimini ortaya koymak amacıyla hayatı hakkında bilgi verilecek, rivâyet ilimleri ile ilişkisi dönem şartları içerisinde ortaya konulduktan sonra eserden seçilen rivâyetlerle Kemalpaşazâde'nin hadisçiliği hakkında fikir sahibi olunabilecektir.

1. Kemalpaşazâde'nin Hayatı

Kemalpaşazâde'nin asıl adı Şemseddin Ahmed b. Süleyman'dır.² Babası Süleyman Bey yerine, dedesi Kemal Paşa'ya izafetle üç farklı künyesi olan Şemseddin Ahmed, dönemine yakın kaynaklarda ve en genel şekliyle "Kemalpaşazâde"³ şeklinde anılmıştır. İleri dönem kaynaklarda

¹ Yüksel Göztepe, "İbn Kemâl'in Risaletü'l-Münîr Adlı Eserinin Bazı Yönlerden Analiz ve Kritiği", *Uluslararası Kemalpaşazâde Sempozyumu*, ed. Murat Demirkol, vd. (Ankara: Fecir Yayınları, 2022), 1/412.

² İsmi konusunda kaynaklar müttefiktir. Ancak künyelerine bakıldığında farklı şekillerde anıldığı görülmektedir. Bk. Şemseddin Ahmed İbn Kemâl, *Tevârih-i Âli Osman*, nşr. Şerafettin Turan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), 1/1; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 2/668; Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdulhayy el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-hanefiyye*, nşr. Muhammed Bedreddin en-Na'sânî (Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1324/1906), 2; İsmet Parmaksızoğlu, "Kemalpaşazâde", *İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1994), 6/561.

³ Sehî Bey, *Tezkire-i Sehî*, nşr. Mehmed Şükrü (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1325/1907), 43; Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi* (İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, 1927), 3/222, 224, 293; Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*, nşr. Ahmed Cevdet (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314/1896), 1/345; Şemseddin Samî, *Kâmüsü'l-A'lâm* (İstanbul: Mihran Matbaası, ts.), 5/3885, 3886; Peçuyulu İbrahim Peçevi, *Târîh-i Peçevî* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1281/1864), 1/51, 56, 456.

ve Arapça eserlerde “İbn Kemal Paşa” veya sadece “İbn Kemal”⁴ şeklinde zikredilirken nadir de olsa bazı kaynaklarda “Kemalpaşaoğlu” şeklinde bahsedilmiştir. Ondan bahseden kaynaklar, onu övgü ifade eden lakap ve unvanlarla anmaktadır. Bunlardan bazıları; “Âlim”, “Allâme”, “Mevlâ”, “Müftî”, “Müftî’s-Sekaleyn” ve “Şeyhülislam” gibi unvanlardır. Kaynaklarda “er-Rûmî”⁵ ve “el-Hanefî”⁶ nisbeleri ile anılmaktadır.

Osmanlı devleti sınırları içerisinde yaşamış olan Şemseddin Ahmed’in doğum tarihi, h. 873 yılı Zilkâde ayının 5. günüdür (17 Mayıs 1469). Doğum yeri hakkında ise kaynaklarda farklı bilgiler verilmektedir. Edirne, Amasya, Tokat ve nadiren Dimetoka’lı olduğunu ileri sürenler olmuştur. Bu ihtilâfin çıkışına, dedesinin İran’dan Tokat’a göçmesi, memur olan babasının Amasya ve Tokat’ta görev yapması, Kemalpaşazâde’nin tahsil dönemini Edirne’de geçirmesi ve Kemalpaşazâde’nin Amasya’yı çok sevmesi gibi sebepler sayılabilir. Bu durum büyük bir zâtn halk tarafından benimsenmesi ve sahiplenilmesiyle, geleneksel açıdan anlaşılabilir.

Kemalpaşazâde’nin isminin kendisine izafe edildiği dedesi “Kemal Paşa”, Fatih Sultan Mehmed devri beylerindedir. Amasya ulemasından Hacı İbrahim Çelebi b. Halil Çelebi’nin oğludur. Tam ismi “Kemâleddîn Ahmed Çelebi”dir.⁷ Devlet hizmetinde yetişen Kemal Paşa, Şehzâde II. Bayezid Amasya’ya vali olduğunda onun ilk “Nişancı”⁸ olarak görev yapmıştır. Daha sonraları Dîvân-ı Hümayûn’a üçüncü vezir olmuştur.⁹ İran Şahı Uzun Hasan’ın Sivas ve Tokat çevresini yağmalatmasından müteessir olarak 1470-71 yılında vefat etmiştir.¹⁰

Kemalpaşazâde’nin babası Süleyman Çelebi’nin askeriyeden olduğu bilinmektedir. 1453 yılında İstanbul’un fethine katılmıştır. Şehzâde Bayezid’in maiyyetinde ilk önce Amasya muhafızlığına sonrasında Tokat Sancak beyliğine nakledilmiştir. Karamanoğlu Mustafa Bey’in, Karaman’a gelip hükümetini ilan etmesinde desteği olduğu düşüncesiyle İstanbul Yedikule’de hapsedilmişse de sonrasında affedilip serbest bırakılmıştır.¹¹ Daha sonra İstanbul’da vefat edip Kemal Paşa türbesine defnedildiği rivâyet olunmaktadır.¹² Kemalpaşazâde, anne tarafından ise ulema bir aileye mensuptur. Bazı kaynaklarda annesi tarafından dedesi, “İbn Küpeli” olarak geçmesine rağmen gerçekte annesi, “İbn Küpeli” künyesiyle meşhur âlim Muhyiddin Mehmed’in kız kardeşidir. İbn Küpeli, zamanın âlimlerinde okumuş ve faziletiyle meşhur olmuştur. Fatih Sultan Mehmed döneminde Kazasker olarak tayin edilmiş sonrasında bu görevinden azledilmiştir. Ayrıca Kemalpaşazâde’nin teyzesi, Sinan Paşa ile evlenmiş, oğulları Mehmed Çelebi yetiştikten sonra müderrislik ve bazı beldelerde kadılık yapmıştır.¹³

⁴ Taşköprizâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, nşr. Ahmed Subhi Furat (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985), 198, 377; Ebû'l-Felâh Abdülhayy b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî İbnü'l İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, nşr. Abdülkâdir el-Arnâût- Mahmûd el-Arnâût (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1412/1991), 10/335; Leknevî, *Fevâid*, 21; Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmâni yâhüd tezkire-i meşâhîr-i Osmâniyye*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 1/197; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333/1915), 1/223.

⁵ Sehî, *Tezkire*, 43.

⁶ İbnü'l İmâd, *Şezerât*, 10/335.

⁷ Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, 3/220 vd.

⁸ Padişahların alametlerini taşıyan fermandan, berat ve nâmelere “Nişan”, bu âlâmeti çekmeğe izinli makam sahibine de “nişancı” denilmiştir. Bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993) 2/697.

⁹ Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, 3/226.

¹⁰ Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, 3/227.

¹¹ Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, 6/629.

¹² Parmaksızoğlu, “Kemalpaşazâde”, 6/562, Şerafettin Turan, *Tevarih*, 7/11.

¹³ Taşköprizade, *Şekâik*, 197,198; Mehmed Süreyya, *Sicil*, 4/338-39.

Kemalpaşazâde'nin yetişmiş olduğu ortama bakıldığında, baba tarafından devlet adamları ve asker, anne tarafından ise ulema bir aileye mensup olduğu görülmektedir.

1.1. Tahsili, Görevleri ve Vefatı

Kemalpaşazâde'nin çocukluk dönemi ile ilgili Taşköprizâde (ö. 968/1561), Kemalpaşazâde'nin askerliğe intisabından önceki zamanı hakkında bilgi vermektedir: “*Dedesî ümeradan olan Kemalpaşazâde, çocukluğunda naz ve niyaz kucağında büyüdü. Sonra ilmini kemâle erdirme arzusu içini kaplayınca, sabah akşam ilimle meşgul oldu. Daha sonra Kemalpaşazâde'yi askerî zümresine soktular.*”¹⁴ Hüseyin Hüsameddin (ö. 1939) ise, 1478-79 yılında, on yaşındayken babasının Tokat Sancakbeyi olarak görevlendirilmesiyle Tokat'a gittiğini, on üç yaşındayken de babasının memur olmasıyla Amasya'ya döndüğünü zikretmektedir.¹⁵ Kemalpaşazâde bu dönemde Amasya ulemasından sarf, nahiv, meânî, mantık ve lugat ilimlerine dair muhtasar bazı eserler okumuştur. Akabinde Farsça dilbilgisi, *Gülistân* ve Farsça dersleri almıştır. Böylece Arapça ve Farsça konuşabilecek düzeye gelmiş, ayrıca gençliğinin başında temel ilimleri öğrenmiştir.¹⁶

Delikanlılık çağında askerliğe intisap ederek Edirne'de Sultan Bayezid Hân'ın maiyyetindeki hâssa bölüğüne kaydolmuştur.¹⁷ Sultan Bayezid ile seferlere katılan Kemalpaşazâde, bir olay üzerine askerlikten ayrılıp ilmiye sınıfına geçmeye karar vermiştir.¹⁸ Kemalpaşazâde, Molla Kestelli (Kastallânî) (ö. 923/1517), Molla Hatûbzâde (ö. 901/1496) ve Molla Muarrifzâde'den (ö. ?) ders almıştır.¹⁹ Ders aldığı hocalarının İstanbul'da bulunmaları ve sonrasında hocası Molla Lütî'nin (ö. 900/1495) İstanbul'da Sahn-ı Semân medresesine tayin olması, Kemalpaşazâde'nin eğitimine Edirne'den sonra İstanbul'da devam ettiğini göstermektedir.

Kemalpaşazâde ilk müderrisliğini (909/1503) 36 yaşında iken bir medreseye müderris olarak tayin edilmek isteğiyle Rumeli kazaskerine müracaat etmesiyle başlamıştır. Lakin Kazasker, onun talebeliği esnasındaki kabiliyet ve istidatından şüpheli olduğu için ufak bir belde kadılık vererek Kemalpaşazâde'yi Edirne'den uzaklaştırmak istemiştir. Kemalpaşazâde bu durumu baba dostu, Anadolu Kazaskeri olan Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi'ye (ö. 922/1516) anlatınca, Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi durumu II. Bayezid'a arz etmiştir. Kemalpaşazâde'nin gerek aile, gerek bilgi birikimi ve istidat yönünden sahip olduğu değerleri padişaha anlatarak gelecek vâ'deden böyle bir şahsın sıradan bir kadılık göreviyle israf edilmemesini, o sıralarda münhal bulunan Edirne'deki Ali Bey Medresesine (Taşlık Medresesi) günlük 30 akçe ile tayin edilmesini rica etmiştir.²⁰

¹⁴ Taşköprizâde, *Şekâik*, 350.

¹⁵ Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, 3/231-232; 6/422.

¹⁶ Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, 6/422,423.

¹⁷ Tımarlı sipahi olduğunu zikredenler için bk. Taşköprizâde, *Şekâik*, 377; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, 10/335; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 2/669; Muhtemelen aşağı altı bölük sipahilerine kaydolduğunu söyleyenler için bk. Parmaksızoğlu, “Kemalpaşazâde” *İslam Ansiklopedisi*, 6/562; Turan ise altı bölük sipahisi olduğunu ifade etmektedir bk. Turan, *Tevarih*, 7/12.

¹⁸ Askerlikten ilmiye sınıfına geçiş ile ilgili anlatılan hikâye ve bu konu hakkında itirazlar için bk. Taşköprizâde, *Şekâik*, 377,378; İbn Kemal, *Tevarih*, 7/126; M. Ali Yekta Saraç, *Şeyhülislâm Kemalpaşazâde* (İstanbul: Şûle Yayınları, 1999), 17.

¹⁹ Taşköprizâde, *Şekâik*, 378.

²⁰ Mehmed Efendi Mecdî, “Hadâiku's-Şakâik”, *Şakâiku'n-Numâniyye ve Zeyilleri*, nşr. Abdülkadir Özcan (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), 384; Hasan Çelebi Kinalızâde, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, nşr. İbrahim Kutluk (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989), 1/124-125; Hamid Vehbi, *Meşâhir-i İslâm*, (İstanbul: Mihran Matbaası, 1301), 49/1555-1557; Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, 6/430-432. Taşlık Medresesi ve müderrisleri hakkında bilgi için bk. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 2/718-721.

II. Bayezid, Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi'nin ricasını kabul etmiş ve Kemalpaşazâde'nin Taşlık Medresesine tayin edilmesini emretmiştir. Ayrıca İdris-i Bitlisî'nin (ö. 926/1520) Farsça kaleme aldığı "Heşt Behişt" adlı Osmanlı tarihine bir nazire olarak Türkçe Osmanlı tarihi yazması için 30 bin akçe ihsan eylemiştir. Kemalpaşazâde, Taşlık Medresesine müderris olduktan sonra gündüzleri talebeleri okuturken, geceleri de *Tevârih-i Âli Osman'ı* yazmaya devam etmiştir.²¹ Gece gündüz çalışmaktan dolayı yorulan Kemalpaşazâde, tebdîl-i hava olsun diye birkaç yıl Edirne Taşlık Medresesinde çalıştıktan sonra, Üsküp'teki İshak Paşa Medresesi müderrisliğine günlük 40 akçe ile tayin edilmiştir.²² Daha sonra sırasıyla Edirne Halebiye medresesine yine Edirne'deki Üç Şerefeli medreselerine arkasından İstanbul Sahn-ı Semân'a tayin edilmiştir. Sahn-ı Semân'da bir süre ders verdikten sonra dönemin en üst seviye medresesi sayılan Edirne'deki Sultan Bayezid Medresesi'ne tayin edilmiştir.²³ Kemalpaşazâde, Sultan Bayezid Medresesi'nde müderris iken, 8 Safer 918'de (25 Nisan 1512) Yavuz Sultan Selim padişah olmuştur. Bazı kaynaklara göre Sahn-ı Semân'da, bazılarına göre ise Sultan Bayezid Medresesi'nde 4 yıl daha müderrislik yaptıktan sonra Yavuz Sultan Selim tarafından Edirne kadılığına, aynı yıl içerisinde de Anadolu kazaskerliğine tayin edilmiştir. Bu görevdeyken Yavuz Sultan Selim ile birlikte Mısır seferine katılmış ve Mısır valisi Hayır Bey'e (ö. 928/1522) tahrir işlerinde nezaret etmiştir.²⁴

Kemalpaşazâde, Anadolu Kazaskerliği görevini yürütürken, hasımları padişaha Kemalpaşazâde hakkında tafsilatlı bir dilekçe yazmıştır. Bu dilekçe karşısında Yavuz Sultan Selim, Kemalpaşazâde'yi görevinden almış ve cezalandırmak istemiştir. Ancak Kemalpaşazâde'den sonra Anadolu Kazaskeri olarak görevlendirilen Fenârizâde Muhyiddin Mehmed (ö. 929/1523) tarafından yürütülen teftişte, Kemalpaşazâde'nin suçlu olmadığı anlaşılmıştır. Padişah, Kemalpaşazâde'nin gönlünü almak için onu günlük 100 akçe ve bazı hediyelerle Edirne Dâru'l-Hadis'ine tayin etmiştir.²⁵ Kemalpaşazâde, burada müderrisken 8 Şevvâl 926/21 Eylül 1520'de Yavuz Sultan Selim vefât etmiş ve 17 Şevval 926/30 Eylül 1520'de Kanûnî Sultan Süleyman padişah olmuştur.

Kemalpaşazâde iki yıl kadar Edirne Darü'l-Hadis'inde görev yaptıktan sonra Kânûnî Sultan Süleyman tarafından önceden görev yapmış olduğu Sultan Bayezid Medresesi'ne ikinci defa atanmıştır.²⁶ Daha sonra Şeyhülislam Zenbilli Ali Efendi'nin vefat etmesiyle 1532 yılında boşalan Şeyhülisamlık makamına atanan Kemalpaşazâde, II. Bayezid'in vakfiyesine uygun olarak Şeyhülisamlık göreviyle beraber Sultan Bayezid Medresesi²⁷ müderrisliği görevini sürdürmüştür.

Kemalpaşazâde, Şeyhülisamlığı sırasında, din ve mezhep düşmanlarına karşı kalemi ve fikirleriyle mücadele etmiştir. Ayrıca Kanuni'ye, Yavuz Sultan Selim'in İran'a karşı mücadeleye

²¹ İbn Kemal, *Tevârih*, 1/37.

²² Taşköprizâde, *Şekâik*, 378; Mecdî, *Hadâik*, 382; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, 10/335; Hamîd Vehbi, *Meşâhîr*, 49; Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, 6/432-433. Üsküp İshak Paşa Medresesi ve müderrisleri hakkında bilgi için bk. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 1/492-494.

²³ Taşköprizâde, *Şekâik*, 378.

²⁴ Taşköprizâde, *Şekâik*, 378.

²⁵ Mecdî, *Hadâik*, 382; Mehmed Süreyyâ, *Sicil*, 1/197.

²⁶ Taşköprizâde, *Şekâik*, 378; Mecdî, *Hadâik*, 382; Edirne Dâru'l-Hadis Medresesi ve müderrisleri hakkında bilgi için bk. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 1/873-879.

²⁷ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 1/383. İstanbul Bayezid Medresesi ve müderrisleri hakkında bilgi için bk. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 1/380-390.

devam edilmesi hakkındaki vasiyetini aşılayarak İran üzerine seferlere devam edilmesini sağlamıştır. Bu süreçte hem ilmî hem de siyasi anlamda etkin rol almıştır.²⁸

Kemalpaşazâde, 2 Şevval 940/16 Nisan 1534 yılında Şeyhülislamlık görevini yaparken, altmış yedi yaşında vefat etmiştir. Cenaze namazı Fatih Camii'nde büyük bir kalabalık tarafından kılınmıştır.²⁹ İstanbul'da Edirnekapı dışındaki, Emir Buharî Camii yanındaki Mahmud Çelebi zâviyesine defnedilmiştir. İslâm dünyasındaki fazilet ve kemâline binâen, Mekke'de vefat haberi alındığında gıyabi cenaze namazı kılınmıştır.³⁰

1.2. İlmî Şahsiyeti

Kemalpaşazâde gerek ilmî kişiliği gerek yetiştirmiş olduğu talebeleri ve gerekse arkasında bırakmış olduğu 300'den fazla eseriyle, Osmanlı âlimleri arasında önemli bir konuma sahiptir. Gelibolulu meşhur âlim Mustafa Âli (ö. 1008/1600), Kemalpaşazâde'yi şöyle tavsif etmektedir: “İlim adamlarının barınağı ve sığınağı olan Osmanlı Devleti'ne yedinci asırdan bu yana Kemalpaşazâde gibi çok yönlü bir âlim ve faziletleri kendinde toplamış bir filozof gelmemiştir. Bazıları Kemalpaşazâde'yi Anadolu'nun İbn Sînâ'sı olarak görmekte-dirler.”³¹

Kemalpaşazâde, ilmî açıdan meşhur âlim Teftâzânî (ö. 792/1390) ve Cürcânî'ye (ö. 816/1413) benzetilmiştir. Hatta onlardan daha üstün tutularak “Zamanında yaşasalar-dı Kemalpaşazâde'den ders alırlardı” sözleriyle övülmüştür.³² Yine Hanefî fakihlerinden İbn Âbidîn (ö. 1252/1830) Takiyuddin b. Abdülkâdir et-Temîmî'den (ö. 1010/1601) nakille, Kemalpaşazâde'yi çeşitli konularda eserler vermekle tanınan Celâluddin es-Suyûtî (ö. 911/1505) ile mukayese etmektedir. Bu hususu *Reddü'l-Muhtâr*'da şöyle dile getirmektedir: “Allâme Ahmed b. Süleyman, her ilimde yed-i tûlâ³³ sahibi idi. Hiçbir fen yoktur ki, ona dair bir veya müteaddid kitabı bulunmasın. Te'lifâtının çokluğu, ittilânın genişliği itibariyle Celâluddin es-Suyûtî'ye benzer. Mısır diyarında Suyûtî ne ise, Diyar-ı Rûm'da da Kemalpaşazâde odur. Bence Kemalpaşazâde, Suyûtî'den daha çok dikkat-i nazara, güzel anlayışa sahiptir. Her ikisi de asrının ziyneti idi.”³⁴

İbn Âbidîn'in Kemalpaşazâde'yi her yönden İmam Suyûtî'den üstün görmesi bazı itirazlara sebep olmuştur. Muhammed Abdülhay'ın (ö. 1886) mutâlaasını nakleden Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1971) şu görüşlerini dile getirmektedir: “Fi'l-vâki Kemalpaşazâde, dirayet itibarıyla Suyûtî'ye eşit, belki ondan daha ince fikir ve nazara, daha üstün muhâkemeye mâlik olsa da rivâyet itibarı ile onun derecesine hâiz görülemez. Bu hususta Ebü'l-Hasenât Abdülhay haklıdır. Kemalpaşazâde'nin Hadîs-i Erbaîn risalesi ve Meşâriku'l-envâr şerhi ile İmam Suyûtî'nin binlerce hadîse câmi, muhalled eserleri mukayese edilirse aralarındaki fark ortaya çıkar.”³⁵

Kemalpaşazâde'nin eserlerinin yanında vermiş olduğu fetvaların da haddi hesabı yoktur. Her gün bin kadar fetva verdiği bunun yanında sadece insanlara değil cinlere de fetva verdiği

²⁸ İbn Kemal, Şeyhülislamlık görevinden 150 akçe, müderrislik görevinden 50 akçe, toplamda 200 akçe alarak hayatını sürdürmüştür. Bu dönemi eser yazmak ve fetva vermekle geçirmiş, tefsir, fıkıh, fıkıh usulü, hadis, tarih, lügat ve şiir alanlarında birçok kıymetli eserleri bu dönemde telif etmiştir. Bk. Nev'izâde Atâullah b. Yahyâ Atâî, *Hadâiku'l-hakâik fi tekmileti's-şekâik*, nşr. Abdülkadir Özcan, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), 277.

²⁹ Ahmet Uğur, *İbn-i Kemal*, (İzmir: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 10.

³⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 2/670-671.

³¹ Uğur, *İbn Kemal*, 13.

³² Uğur, *İbn Kemal*, 14.

³³ Mecaz yoluyla hüner, sanat, maharet yerinde kullanılan bir tâbirdir. Bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü*, 3/615.

³⁴ Muhammed Emin Ömer b. Abdülaziz b. Ahmed İbn Âbidîn, *Reddu'l-Muhtâr ale'd-dürri'l-muhtâr şerhi tenviri'l-ebşâr*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2003), 1/106.

³⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-u İslâmiyye ve Istulaha-tı Fıkhiyye Kâmusu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.), 1/410.

rivâyet olunmaktadır. Bundan dolayı kendisine “Müftî’s-sekaleyn” (İnsanların ve cinlerin müftüsü) lakabı verilmiştir.³⁶

Kemalpaşazâde'nin eserlerinin 300'den fazla olduğu hesaba katıldığında, 67 yıllık hayatına, devlet idaresinde aldığı birçok görev beraber, her yıla 6 kadar risale ve kitap sığdırdığı görülmektedir.³⁷ Hakkında düşürülen tarihlerden “İrtehal-e'l-ulûm bi'l-Kemal” “İlimler Kemal'le göçüp gitti” vecizesi Kemalpaşazâde'nin değerini gözler önüne sermektedir. Faik Reşad (ö. 1914), *Eslâf'ta* Kemalpaşazâde'nin ilmî kifayeti ile ilgili olarak “*Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye'de nazîri gelmemiş bir allâme olduğu müttetekun aleyhtir*” der. Akabinde şu hikâyeyi anlatır: Bir gün Arap âlimlerden bir zat, o dönemde geçerli ilimlere yönelik birçok konuyu içerisinde barındıran bir kitabı Kemalpaşazâde'ye takdim eder ve Mısır âlimleri namına kendisine hediye eder. Kemalpaşazâde, bir gecede o kitabı mütâlaa ederek, gerekli cevapları kısası uzunlu olarak kitabın kenarlarına not eder. Sabahleyin de geri iade eder.³⁸ Bu hadiseden sonra Arap âleminde şöhreti bir kat daha artmıştır. Mısır'ın zabtını müteakip, Kemalpaşazâde'nin şöhretini işiten Mısır uleması, yanına gelmişler ve ilmî mübâheselerde bulunduktan sonra, onun ne denli ilmî kudrete sahip olduğunu görmüşler ve hakkını teslim etmişlerdir.³⁹

Sonuç olarak şunu söylemek mümkündür: İlmî, idarî ve edebî yönden asrının ender şahıslarından olan Kemalpaşazâde, zamanının yöneticileri ve âlimleri tarafından takdir edilmiş ve onların muhabbetlerini kazanmıştır. Onun böylece tanınmasında etkili olan birçok fenne ait çalışmalarını görmekte fayda vardır. Ancak konumuz çerçevesinde onun hadis alanında çalışmalarına değinmekle yetinilecektir.

2. Hadisçiliği ve Eserleri

İslam hukuku, kelâm, tefsir, belâgat, edebiyat, tarih ve felsefe gibi alanlarda eserler veren Kemalpaşazâde, hadisle de ilgilenmiş bu alanda kırk hadis kitapları, bazı hadislere özel şerhler ve hadis usûlüne dair eser te'lif etmiştir. Kemalpaşazâde'nin kariyerinin ortalarında Edirne Dâru'l-Hadis'inde müderrislik yaptığı, hatta müderrislik yaparken *Sahîhu'l-Buhârî*'ye bir şerh yazdığı bilinmektedir.⁴⁰ Ancak diğer ilim dallarına nazaran, hadis alanında yazmış olduğu büyük şerhler dışındaki eserleri bir iki sayfalık makaleler şeklindedir.

Yeri gelmişken bir kıyaslamaya temas etmeliyiz ki, İbn Âbidîn'in, Kemalpaşazâde'yi her yönden İmam Suyûtî'den üstün görmesi âlimler tarafından hoş karşılanmamış, özellikle de Kemalpaşazâde'nin *Hadîs-i Erbaîn* risalesi ve *Meşâriku'l-envâr şerhi* ile İmam Suyûtî'nin binlerce hadisi câmi, muhalled eserleri mukayese edilirse aralarındaki farkın ortaya çıkacağını zikretmişlerdir.⁴¹

Genel itibari ile klasik kaynaklarda Kemalpaşazâde'nin hadisçiliğine pek fazla değinilmemiştir. İslam Ansiklopedisi'nde Kemalpaşazâde maddesinde müellifin ilmî yönüyle ilgili bilgi verilirken yine hadisçiliğine değinilmemesi bir eksiklik olmakla birlikte bunu, hadis alanında Kemalpaşazâde'nin diğer ilimlerdeki üstünlüğünü gösterememesi sebebine dayandırılabilir. Nitekim Kemalpaşazâde'nin dirayet ilimlerine gösterdiği ehemmiyeti rivâyet ilimlerine göstermemiş olmasına dair tespitler mevcuttur.⁴²

³⁶ Uğur, *İbn Kemal*, 14.

³⁷ Uğur, *İbn Kemal*, 13.

³⁸ Faik Reşad, *Eslâf* (İstanbul: Âlem Matbaası, 1311/1893), 9; Mecdi, *Hadâik*, 384-85.

³⁹ Mecdi, *Hadâik*, 384.

⁴⁰ Mecdi, *Hadâik*, 384.

⁴¹ Bilmen, *Hukuk-i İslâmîyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 1/410.

⁴² Mustafa Kılıç, *İbn Kemal, Hayatı, Tefsire Dair Eserleri ve Tefsirindeki Metodu* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1981), 151; Zekeriya Güler, “*Vesile ve Tevessül Hadislerinin Kaynak Değeri*”

Kemalpaşazâde'nin hadis şerhlerine bakıldığı zaman, isnâdlar ve rivâyetlerin kaynakları ve sahihliği konusunda pek bir gayret içine girmediği, daha çok metin üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Metinleri analiz ederken belirli tutarlılıkları takip etmekle birlikte diğer rivâyetlerle, İslâmî prensiplerle uyumluluğunu araştırmakta ve sık sık da dil analizleri yapmaktadır. Metinsel eğilimi sebebiyle bazen beklenmedik açıklamalarıyla karşılaşmaktadır.

Nihal Atsız (ö. 1975), Kemalpaşazâde'ye ait 209 eserin bulunduğunu, bu eserlerin 8 tanesinin hadis alanıyla alakalı olduğunu bildirmiştir.⁴³ Seyit Bahçivan ise Kemalpaşazâde'ye ait 369 eseri tespit etmiş, bunlardan 19 tanesinin hadis alanında yazılmış olduğunu bildirmiştir.⁴⁴ Son dönemde yapılan Uluslararası Kemalpaşazâde Sempozyumu'nda ise Yunus Yazıcı, Kemalpaşazâde'nin hadis alanı ile ilgili 20 eserden bahsetmiştir.⁴⁵ Eserler arasındaki sayı bakımından bu ihtilafın sebebi çoğu risalenin birkaç sayfadan oluşan makaleler şeklinde olmasındandır. Yani daha hacimli kitaplarda zikrettiği bazı konuları tekrar işlemiş yahut da parça parça yazdığı bazı meseleleri sonra birleştirip tekrar ele almıştır.

Nitekim yazmış olduğu eserlere bakıldığında Seyit Bahçivan'ın tasnifine göre hadis alanında yazmış olduğu eserler %5'lik bir yekün tutarken, Nihal Atsız'ın tasnifinde %4 civarındadır. Her halükarda hadis ilmiyle alakalı çalışmalarının genel çalışmalarına oranı %5'in altındadır. Yıllarca Müderrislik, Kâdılık, Kazaskerlik ve hayatının sonuna kadar Şeyhülislamlık görevinde bulunan ve her alanda eserler bırakan bir âlimin hadis alanında ki eserlerinin bu kadar az olması düşündürücü bir durumdur. Ancak şunu kabul etmek gerekir ki, her kişi yaşamış olduğu dönem ve şartları içerisinde değerlendirilmelidir. Yani; Kemalpaşazâde'nin hadis konusundaki tavrını anlayabilmek için ilk önce, Kemalpaşazâde'nin yaşamış olduğu dönemdeki medreselerde okutulan hadis kitapları ve dönemindeki hadis çalışmaları dikkate alınmalıdır.

Dönemin genel durumuna bakıldığında Osmanlı devri hadis çalışmalarında müspet ve menfî iki farklı eğilim oluşmuştur. Bu kanaatlerin oluşmasında olgunun farklı yönlerinin ele alınması ve farklı bakış açılarıyla meseleye bakılmasının etkili olduğu kesindir. Zira müspet düşünenler meselenin eğitim tarafını ele almışlar, bölgedeki dârü'l-hadislerin çokluğu ve son dönem Osmanlı'da, icazetnamelerdeki rivâyet ilimlerine dair kitapların çeşitliliğine dikkat çekmişlerdir.⁴⁶ Diğer taraftan bu konuda menfî görüş bildirenler genelde te'lif boyutunu ele almış ve hadis konusundaki eserlerin fıkıh, kelam ve tefsir alanındaki eserlere nazaran çok az olduğunu, hatta Osmanlı'da hadis alanında kayda değer bir çalışmanın bulunmadığını dile getirmişlerdir.⁴⁷

Müspet ve menfî görüşlerin dışında, o dönemde yaşamış olan Seydî Çelebi (ö. 931/1524), hadis ilmine karşı ilgisizliği tenkit etmiş, II. Bayezid'a takdim etmek için Buhârî'den seçtiği yönetimle ilgili hadislerin şerhine başlamadan önce yazdıkları o dönemdeki durumu izah etmektedir. *“Bilindiği gibi hadis ilmi, Kur'ân'dan sonra ilim ve irfan içerisinde ilimlerin en faziletlisi ve yücesi, en değerli ve şerefliisidir. Zira Allah Teâlâ'nın kalamından muradı ancak*

İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi,4/10 (2003), 82; Yunus Yazıcı, “Şeyhülislâm Kemalpaşazade'nin Hadis Alanı ile İlgili Eserleri ve Hadis İlmî Müktesebatı”, *Uluslararası Kemalpaşazâde Sempozyumu*, ed. Murat Demirkol, vd. (Ankara: Fecir Yayınları, 2022), 366; Halil İbrahim Doğan, “İbn Kemâl Paşa'nın et-Tefsîr'indeki Hadisçiliği”, *Uluslararası Kemalpaşazâde Sempozyumu*, ed. Murat Demirkol, vd. (Ankara: Fecir Yayınları, 2022), 2/368-404.

⁴³ Nihal Atsız, “KemâlpaşaOğlu'nun Eserleri”, *Şarkiyat Mecmuası*, 6 (1966), 71-112, 7 (1966), 83-135, 6/71 vd.

⁴⁴ Seyit Bahçivan, *İbn Kemâl Bâşâ ve ârâhu'l-itikadiyye*, (Mekke: Ümmü'l-Kura Üniversitesi, Doktora Tezi, 1996), 98.

⁴⁵ Yazıcı, “Şeyhülislâm Kemalpaşazade'nin Hadis Alanı ile İlgili Eserleri ve Hadis İlmî Müktesebatı”, 347-364.

⁴⁶ Mehmet Emin Özafşar, “Osmanlı Eğitim, Kültür ve Sanat Hayatında Hadis”, *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celal Güzel vd. (Ankara: 2002), 11/359.

⁴⁷ Ali Osman Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983), 358-360.

onunla bilinir, hükümlerinde gözetmiş olduğu yüce maksatlar bu yolla anlaşılır. Ne var ki, zamanımızda çocuklarımızın hadis ilmini tahsile karşı himmetleri zayıflamış, onu ikmal etme uğrunda azimleri körelmiştir.”⁴⁸

Taşköprizâde, XV ve XVI. yüzyıldaki âlimlerin biyografilerinde, âlimlerin hadis alanında orta seviyeli medreselerde *Mesâbîhu's-sünne* ve yüksek seviyeli medreselerde *Sahîhu'l-Buhârî* okuduklarını belirtmiştir.⁴⁹ Ayrıca kendi tahsilini anlatırken farklı olarak Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) *Şîfa* adlı eserini okuduğunu zikretmiştir.⁵⁰ Osmanlı medreselerine göz atıldığında Dâru'l-hadisler yüksek payeli medreselerdendir. Mana olarak “Hadis evi” ya da “Hadis ihtisas yeri” gibi manalara gelen bu medreselerin kuruluş amacı, hadis ilmini öğretmektir. Ancak kuruluş amacının aksine daha çok hadis dışındaki ilimlere öncelik verildiği görülmektedir. Süleymâniye Dâru'l-Hadis'i açılmadan yani 964/1557 tarihine kadar, Edirne Dâru'l-Hadis'i'nde görev yapan 27 müderrisin yapmış olduğu çalışmaları göz önüne alan Ayaz, toplamda 280 eserin te'lif edildiğini, bu eserlerin de sadece 12 tanesinin hadisle alakalı olduğunu tespit etmiştir.⁵¹ Bu tabloya bakıldığında Dâru'l-Hadis'te görev almalarına rağmen bu müderrislerin daha çok diğer ilimlerle ilgili te'lif yaptığı, hadisle alakalı çalışmaların toplam telîfâtına oranla %4 civarında olduğu ortaya koymaktadır.

Osmanlı yükseliş döneminde medreselerde okutulan kitaplar, hadis alanında yapılan çalışmalar incelendiğinde, hadis çalışmalarının diğer ilimlere göre çok az miktarda olduğu görülmektedir. Fatih'in başlatmış olduğu felsefî ve fikhî akım; fıkıh, felsefe ve kelâm alanında değerli çalışmaların ortaya çıkmasına zemin hazırlarken, rivâyet ilimleri adına değerli çalışmalar sunulamamıştır. Buraya kadar nakledilen bilgi, tespit ve yorumlara göre Kemalpaşazâde'nin hadis ilmine dair niye az eser verdiğinin sebepleri ortaya çıkmış görünmektedir.

Kemalpaşazâde'nin hadis ilimleri ile ilgili eserlerine göz atacak olursak onun eserleri hadis usulü eserleri ve hadis şerhleri olmak üzere iki kısımda incelenebilir. Hadis usulüne ilişkin iki eseri mevcuttur. Bunlar; *Risâle fi istilâhi'l-muhaddisîn/Mustalahu ehli'l-hadîs* ve *Risâle fi tahdîdi'l-hadîsi'l-mütevâtir*'dir.⁵² Birinci risâle, Salih Özer tarafından, “Şeyhü'l-İslam Kemâl Paşazâde'nin (ö. 1534) Hadis İlmine İlişkin Faaliyetleri, Şerhçiliği ve Hadis Usulü Risalesinin Tercümesi” adıyla neşredilmiştir.⁵³ İkinci eser ise ayrı bir risâle olarak zikredilmesine rağmen bir önce zikredilen risaleden bir cüz olabilir.

Kemalpaşazâde'nin hadis şerhlerine yönelik çalışmaları ise üç grupta toplanabilir. Birincisi müstakil eserler için kaleme aldığı şerhlerdir. Bunlar: *Şerhu sahihi'l-Buhârî “keyfe kâne bed'ul-vahy”*, *Şerhu Mesâbîhi's-sünne*, *Şerhu Meşâriki'l-envâr*, *el-Fevâidu'l-mutrietu'l-hiyaz fi şerhi kitâbi'r-riyâz*'dir. Şerh türünde ikinci kısım eserleri kırk hadis şerhleridir. Kemalpaşazâde'nin kırk hadis alanında yazmış olduğu şerhleri son dönemlerde hem hadislerin tahrîci hem de şerh ve tercümeleri ile okuyucuların istifadesine sunulmuştur.⁵⁴ Şerh türünde

⁴⁸ Muhyiddin Seydî Çelebi, *Buhârî'de Yönetim Esasları*, haz. Mehmet Erdoğan, (İstanbul: Dârulhadis, 2000), 57.

⁴⁹ Taşköprizâde, *Şakâik*, 38, 170, 255, 355.

⁵⁰ Taşköprizâde, *Şakâik*, 327-330.

⁵¹ Kadir Ayaz, *Molla Gürânî ve el-Keşerü'l-cârî ilâ riyâdi ehâdîsi'l-Buhârî*, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 16.

⁵² Şemseddin Ahmed b. Süleyman İbn Kemal, *Mecmû'u resâili'l-allâme İbn Kemâl Pâşâ*, thk. Hamze el- Bekrî vd. (İstanbul: Dârü'l-Lübâb, 2018), 16-26.

⁵³ Salih Özer, “Şeyhü'l-İslam Kemâl Paşazâde'nin (ö. 1534) Hadis İlmine İlişkin Faaliyetleri, Şerhçiliği ve Hadis Usulü Risalesinin Tercümesi”, *Dini Araştırmalar*, 9/26 (Eylül-Aralık 2006), 193-210.

⁵⁴ İlgili çalışmalar için bk. Kahraman Bulgurcu, *Kemalpaşazâde'nin Hadis İlmindeki Yeri (Kırk Hadisler Örneği)* (İstanbul: Kitap Dünyası, 2021); Muammer Bayraktutar, *İbn Kemâl Hadis Şerhleri* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2021); Muhittin Uysal, *Erba'u erba'inat ve şürühuha İbn Kemal ve Dört Demet Kırk Hadis Şerhi* (Konya: Aybil

kaleme aldığı üçüncü kısım eserleri ise konulu tek hadis şerhleridir. Bu alanda sekiz risâlesi olduğu ifade edilmiştir.⁵⁵

3. Risâle-i Münîra Eserinde Nakledilen Hadislere Örnekler

Risâle-i Münîra ya da *Münîratü'l-İslâm* isimleri ile anılan eser (Aydınlatan/Aydınlatıcı Risâle) *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde akâid ve kelâm eserleri arasında zikredilmiştir.⁵⁶ Ancak eser her ne kadar kelâm ve akâid konularını içerse de yazılış bakımından daha çok gençlere vaaz ve âdâb kitabı niteliğindedir. İlim, iman, ibadet ve ahlak konularını içeren, 53 sayfada 159 rivâyetin nakledildiği bir risâle olmasıyla her ne kadar hadis alanında bir eser olmasa da Kemalpaşazâde'nin hadisçiliği konusunda fikir verebilecek önemli bir eserdir. Kemalpaşazâde eserinde naklettiği meselelerin birçoğunu Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhya* adlı kitabından aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Kemalpaşazâde, Gazzâlî gibi bir âlim bir konuda bir şeyler yazmışsa, başka bir kaynağa müracaat etmeye gerek olmadığı kanaatindeydi.⁵⁷ Aşağıda rivâyetler değerlendirilirken bu kanaat daha net bir şekilde anlaşılacaktır.

Osmanlı dönemi âlimlerinin ilmî birikimleri genelde usûlü'd-dîn ağırlıklı olmakla birlikte, onların eserleri özelde dil, fıkıh ve kelâm sahasında yoğunlaşmıştır. Kemalpaşazâde bu çerçevenin dışına çıkarak hadis alanında da eserler telif etmiştir. Ancak onun hadis alanında yapmış olduğu çalışmalar genellikle şerh mahiyetindedir. Günümüz açısından Kemalpaşazâde'yi hadisçilik yönünden inceleyen akademik çalışmalar yapılmış olsa da onun hadis alanı dışında yer alan eserleri bu anlamda incelenmeye değerdir. Özellikle Kemalpaşazâde tarafından gençlere yönelik yazılan *Risâle-i Münîra*'da her konunun mümkün olduğu kadar hadislerle delillendirilmesi bu gerekliliği ortaya koymaktadır. Eserdeki rivâyetlerde bazen sahâbe râvisi zikredilmiş bazen de doğrudan “kâle Rasûlullah” denilerek nakledilmiştir. Rivâyetler hadis kitaplarında tarandığında Kemalpaşazâde'nin naklettiği rivâyetlerin birçoğunun hadis eserlerinde nakledildiği şekilde olmadığı dikkat çekmektedir. Kemalpaşazâde'nin birçok hadis rivâyetinde taktî, ihtisâr ve ziyâde yaptığı görülmektedir. Bunun sebebi bazen rivâyeti aklında kaldığı şekilde nakletmesi bazen de kaynak olarak kullandığı eserleri tetkik etmeden nakillerine güvenmesi olabilir. Ancak bu durum muhaddislerce nakledilmesi uygun görülmeyen mevzu rivâyetleri de aktarmasına sebep olmuştur. Kemalpaşazâde'nin *Risâle-i Münîra*'da naklettiği rivâyetlerden bazı örnekler seçilerek tahriri ve tahkiki yapılacak daha sonra ise eserin tamamında nakledilen hadislerin durumu hakkında sayısal bilgi verilecektir.

3.1. Hadislerde Lafız Değişikliği ve Mana ile Rivâyet

Kemalpaşazâde, peygamberlerin meleklerden üstün olduğunu ifade ettiği kısımda, resullerin bedenlerinin dört unsurdan yaratıldığını, yaratılışları itibari ile onları ibadetten mendecek çok fazla unsur olmasına rağmen buna göğüs gerdiklerini ifade etmektedir.⁵⁸ Hz. Peygamber'den konu ile ilgili olarak şu rivâyeti nakletmektedir:

اجرك على قدر تبعك

“Ecrin, zahmetin kadardır.”⁵⁹

Yayınları, 2013); Mehmet Çetin, "Kemalpaşazade'nin Beşinci Risâledeki Kırk Hadis Şerhi ve Şerh Yöntemi," *Uluslararası Kemalpaşazâde Sempozyumu*, ed. Murat Demirkol, vd. (Ankara: Fecir Yayınları, 2022), 2/495-525.

⁵⁵ Kemalpaşazâde'nin hadis ilmi ile ilgili eserleri için bk. Yazıcı, *Şeyhulislâm Kemalpaşazade'nin Hadis Alanı ile İlgili Eserleri ve Hadis İlmî Müktesebatı*, 347-364.

⁵⁶ İlyas Çelebi, “Kemalpaşazâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/245.

⁵⁷ Şemseddin Ahmed b. Süleyman İbn Kemal, *Risâle-i Münîra* (İstanbul: Cemal Efendi Matbası, 1308/1890), 22.

⁵⁸ İbn Kemal, *Risâle-i Münîra*, 11.

⁵⁹ İbn Kemal, *Risâle-i Münîra*, 11.

Hadis kaynaklarında aynı lafızla bir hadis bulunmamaktadır. Ancak Aişe'den (r. anhâ) rivâyet edilen, Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim'in (ö. 261/875) tahrir ettiği hadiste, Aişe (r. anhâ), Hz. Peygamber'e umrede daha fazla ibadet edememekten kaynaklanan üzüntüsünü bildirince, Peygamber Efendimiz, Kemalpaşazâde'nin rivâyet ettiği lafızlara yakın şekilde “*Senin gücünüün yettiği kadarıyla sana ecir vardır.*” şeklinde hitap buyurmuştur.⁶⁰

El-Hâkim'in (ö. 405/1014), *Müstedrek*'te Hz. Aişe (r. anhâ)'den tahrir ettiği hadiste;

إن لك من الأجر على قدر نصيبك ونفقتك.

“*Ecirden sana işe yoğunlaştığın ve harcadığın kadar vardır.*”⁶¹

“*نصب*” ve “*نفق*” kelimeleri “*تعب*” kelimesi ile aynı manayı ifade etmektedir.

Hadisin mefhumu şu şekildedir: Bir kişinin umre yaparken alacak olduğu sevap, onun yorulduğu ve uğraştığı kadardır.⁶² Nitekim *Sahîhayn* ve *Müstedrek*'te geçen hadis ile mana olarak benzese de lafız olarak Hz. Peygamber'den böyle bir nakil mevcut değildir. Kemalpaşazâde muhtemelen rivâyetten aklında kaldığı şekilde “*نصب*” ve “*نفق*” kelimeleri yerine “*تعب*” kelimesi ile rivâyeti nakletmektedir.

المؤمن من يحب لأخيه المسلم ما يحب لنفسه.

“*Mümin, kendi nefsi için istediğini Müslüman kardeşi içinde isteyen kimsedir.*”

İbn Kemal, mezkûr rivayeti Gazzâlî'nin *İhya* adlı kitabından nakletmiştir. Irâkî, hadisin *Buhârî* ve *Müslim*'de, “*لا يؤمن أحدكم حتى يحب لأخيه ما يحب لنفسه*” lafzıyla Enes (r.)'den tahrir edilen merfû rivayetten, mânâ olarak rivayet edildiğini bildirmiş ve Gazzâlî'nin naklettiği şekilde bir rivayet bulamadığını bildirmiştir.⁶³

Kemalpaşazâde, ilmin ve âlimlerin değerinden bahsettiği kısımda “*Kulları içinden ancak bilenler, Allah'ın büyüklüğü karşısında heyecan duyarlar*”⁶⁴ âyetinin delaletiyle haşyet için ilmin gerekli olduğunu ifade etmektedir. Ona göre Allah'ı en çok bilen de haşyet konusunda en üstün olması gerekmektedir.⁶⁵ Bunu şu rivâyetle delillendirmektedir:

قال عليه السلام: اخشاكم من الله اعلمكم.

“*Allah'tan en çok korkanınız en çok bileninizdir.*”⁶⁶

⁶⁰ Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc en-Nisâburî Müslim, *el-Câmiu's-sahîh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2016), “Hac”, 126; Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Mahmud Muhammed Nassâr (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2017), “Umre”, 8.

⁶¹ Ebü Abdullâh Muhammed b. Abdullâh en-Nisâburî Hâkim, *el-Müstedrek ale's-sahîhayn* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1411/1990), 1/470.

⁶² Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-bârî şerhu sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1379/ 1959), 3/ 611; Bedrüddin el-Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhu sahîhi'l-Buhârî*, thk. Mahmud Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 10/175.

⁶³ Buhârî, “İmân”, 7; Müslim, “Mesâkât”, 20; Ebü'l-Fadl Zeynuddin Abdurrahim b. Hüseyin Irâkî, *el-Muğni an hamli'l-esfâr* (Riyad: Mektebetü Dâru't-Taberiye, 1995), 1/514.

⁶⁴ *Kur'an-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), Fâtır 35/45.

⁶⁵ İbn Kemal, *Risâle-i Münîra*, 3.

⁶⁶ İbn Kemal, *Risâle-i Münîra*, 3.

Kemalpaşazâde'nin "Nebi Aleyhisselam söyledi" şeklinde bahsetmiş olduğu haber aynı lafızlarla bulunmamasına rağmen Buhârî'nin, Enes'den (r.) ve Âişe'den (r.anhâ) merfû' olarak tahrir etmiş olduğu hadislerle lafız ve mana bakımından yakındır.

والله إني لأخشاكم لله وأتقاكم له

"Ben Allah'tan en çok korkanınız ve ondan en çok sakınanınızım."⁶⁷

إِنَّ اتَّقَاكُمْ وَأَعْلَمَكُم بِاللَّهِ أَنَا

"Allah'tan en çok sakınan ve O'nu en iyi bileniniz benim."⁶⁸

Yine aynı manayı barındıran Müslim'in tahrîc ettiği hadis de benzer lafızlarla rivayet edilmiştir.

والله إني لأرجو أن أكون أخشاكم لله وأعلمكم بما أتقى.

"Allah'a yemin ederim ki Allah'tan en çok korkan olmayı ve sakınılması gereken şeyleri en iyi bilen olmayı umuyorum."⁶⁹

Kemalpaşazâde'nin naklettiği şekilde lafzen bir rivayet bulunmamaktadır. Ancak sahih rivayetlerde Nebi aleyhisselam, Allah'tan en çok korkan ve sakınanın ve Allah'ı en çok tanıyanın kendisi olduğuna işaret etmiştir. Kemalpaşazâde muhtemelen rivâyetten anladığını ifade etmektedir. Görüldüğü üzere Kemalpaşazâde'nin nakletmiş olduğu iki rivâyette de lafızlarda değişiklik yapması veya rivâyeti mana olarak nakletmesinin muhtemel sebebi rivâyetleri aklında kaldığı şekilde eserine almasıdır.

3.2. Hadislerde İhtisâr, Taktî, Ziyâde ve Telfik

İhtisâr, terim olarak rivâyetin ihtiva ettiği mânâyı daha az kelimelerle ifade edecek şekilde kısaltmak, özetlemek manasında kullanılmaktadır. Hadislerde ihtisârın caiz olduğunu ifade eden âlimler olduğu gibi yanlış anlamaya yol açması ihtimaline dayanarak bazı âlimler ise caiz görmemiştir. Genel görüş ise ihtisâr yapacak olan kişinin belli şartlar taşıması gerektiğidir. Bunlar, mânâyı bozacak değişiklikleri bilecek kabiliyette olması ve ihtisar ederken metinde bulunması gereken unsurlardan birini çıkarmamasıdır.⁷⁰ Kemalpaşazâde, ta'dîl-i erkânın önemini anlattığı kısımda bazı sofilerin namaz sonrası zikir ve tesbihlerini yapabilmek adına namazı kemâliyle eda etmediklerini ifade ederken⁷¹ şu hadise yer vermiştir:

قال عليه الصلاة والسلام لا عرابي لم يتم ركوعه وسجوده قم فصل فانك لم تصل.

"Efendimiz Aleyhissalâtu Vesselâm, rükûsunu ve secdesini tamam etmeyen bedeviye, "Kalk ve namaz kıl, muhakkak ki sen namaz kılmadın." buyurdu."⁷²

Bu rivâyeti Kemalpaşazâde, Buhârî ve Müslim'in *Sahih* 'leri ile diğer sünen kitaplarında, Ebû Hüreyre'den nakledilen hadisin bir özeti şeklinde zikretmiştir.⁷³ Buhari'de rivayet edilen hadisin tamamı şu şekildedir:

⁶⁷ Buhârî, "Nikâh", 1.

⁶⁸ Buhârî, "İmân", 11.

⁶⁹ Müslim, "Sıyâm", 13.

⁷⁰ Abdullah Aydın, "İhtisar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/572-573.

⁷¹ İbn Kemal, *Risâle-i Münîra*, 41.

⁷² İbn Kemal, *Risâle-i Münîra*, 41.

⁷³ Buhârî, "Ezân", 95; Müslim, "Salât", 45; Süleyman b. el-Eşas eş-Şicistânî Ebû Dâvud, *Sünen* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2015), "Salât", 150; Tirmizî, "Salât", 226.

“Resûlullah bir gün mescitte iken, bir adam mescide girdi ve namaz kıldı. Sonra gelip Peygamberimize selam verdi. Nebiy-i Ekrem selamını aldıktan sonra ona, “Dön de namazını (yeni baştan) kıl; çünkü sen namaz kılmış olmadın!” buyurdu. O da dönüp (evvelce) kıldığı gibi namazı (tekrar) kıldı. Sonra gelip Rasûlullah’a selam verdi. Yine, “Dön de namazını (yeniden) kıl; çünkü sen namaz kılmış olmadın!” buyurdu. Bu üç kez oldu. (Nihayet) o kimse, “Seni hak ile gönderen Allah’a yemin olsun ki, bunun başka türlüsünü bilmiyorum. Bana doğrusunu öğret!” dedi. Bunun üzerine Nebi şöyle buyurdu: “Namaza durduğunda, önce tekbir al. Sonra Kur’ân’dan kolayına geleni oku! Sonra rükû’a var, eklemlerin yerli yerinde (mutmain) oluncaya kadar dur! Sonra başını kaldır, ayakta büsbütün doğruluncaya kadar dur! Sonra secdeye var, mutmain oluncaya kadar kal! Sonra başını kaldır, mutmain oluncaya kadar otur! Bunu namazının bütününde böyle yap.” buyurdu.”⁷⁴ İbn Hüzeyme’nin (ö. 311/924) naklettiği hadis de “Bedevî gibi bir adam geldi.”⁷⁵

Kemalpaşazâde, ta’dili erkânın önemini ifade etmek için hadis kaynaklarında geçen sahih bir hadisi ihtisâren zikretmiştir.

Taktî’ ise genel anlamda ihtisârü’l-hadisın bir alt başlığı mahiyetindedir. Genelde uzun bir hadisin belli bir kısmını alıp rivayet etme anlamında kullanılan bir terim olan taktî’, bölme işinde dikkatli davranıldığı sürece hadis rivayeti açısından problem teşkil etmeyeceği ifade edilmektedir.⁷⁶

ان خير الحديث كتاب الله وخير الهدى هدى محمد وشر الامور محدثاتها وكل محدث بدعة وضلالة واهل الضلالة في النار

“Sözlerin en hayırlısı Allah’ın kitabıdır. Yolların en hayırlısı Muhammed’in yoludur. İşlerin en şerlisi ise din namına sonradan ortaya çıkarılanlardır. Din namına sonradan çıkarılan her şey bidat ve sapıklıktır. Sapık kimseler ise cehennemdedir.”⁷⁷

Bu hadisi Müslim, İbn Hibbân (ö. 354/965), Beyhakî (ö. 458/1066) ve Ebû Ya’lâ (ö. 307/919), Cabir b. Abdullah’tan merfû’ olarak tahrir etmişlerdir. ⁷⁸ Rivâyeti İbn Mace (ö. 273/887), Suveyd b. Saîd ve Ahmed b. Sabit el-Cüdrî tarikiyle sahih bir senedle tahrir etmiştir. ⁷⁹ Hadis az kelime ile çok mana ifade etmesiyle “cevâmiu’l-kelim” kabîlinden olup önemli İslam kaidelerinden bir tanesi sayılmıştır. ⁸⁰

Kemalpaşazâde’nin naklettiği, hadisin bir kısmı mahiyetindedir.

من سن سنة سيئة فله وزرها ووزر من عمل بها بعده الى يوم القيامة.

⁷⁴ Buhârî, “Ezân”, 95

⁷⁵ Muhammed b. İshak İbn Hüzeyme, *Sahih*, thk. Muhammed Mustafa el-A’zamî (Beyrut: Dâru’l-İslâmiyye, 1970), 1/234.

⁷⁶ Hadislerde taktî’ ile ilgili geniş bilgi için bk. Mehmet Efendioğlu, “Taktî’”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/483-484,

⁷⁷ İbn Kemal, *Risâle-i Münîra*, 25.

⁷⁸ Müslim, “Cuma”, 43; Muhammed b. Hibbân b. Ahmed Ebû Hâtim et-Temîmî İbn Hibbân, *Sahih*, thk. Şuayb Arnavut (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, ts.), 1/186; Ebû Bekir Ahmed el-Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kübrâ* (Haydar Abad: Dâiretü’l-Maârif, 1344/ 1925), 3/206; Ahmed b. Ali b. El-Müsenna el-Mevsîfî Ebû Ya’lâ, *Müsned*, thk. Hüseyin Selim Esed, (Beyrut: Dâru’l-Me’mûn li’l-Turâs, 1986), 4/85.

⁷⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Ahmed Şemseddin (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2015), “Mukaddime”, 7.

⁸⁰ Ali b. Sultan Muhammed el-Herevî el-Mekki Ali el-Kârî, *Mirkâtü’l-mefâtiḥ şerhu mişkâti’l-mesâbih*, thk. Cemal İytênî (Beyrut: Dâru’l- Kütüb el-İlmiyye, 2012), 1/489.

“Kim çirkin bir sünneti yol edinirse, kendi ameli ve onunla kıyamete kadar amel edeceklerin günahı o kimseye yazılır.”⁸¹ Bu rivâyet Müslim’in, Cerîr (r.)’den rivâyet ettiği hadisle aynı manayı ihtiva etmektedir.

من سن في الإسلام سنة حسنة كان له أجرها وأجر من عمل بها إلى يوم القيامة ومن سن في الإسلام سنة سيئة كان عليه وزرها ووزر من عمل بها إلى يوم القيامة

“Kim İslam’da güzel bir sünneti yol edinirse, onun ve onunla kıyamete kadar amel edeceklerin sevabı, o kimseye yazılır. Kim de İslam’da çirkin bir sünneti yol edinirse, onun ve onunla kıyamete kadar amel edeceklerin cezası, o kimseye yazılır.”⁸²

Tirmîzî (ö. 279/892), Nesâî (ö. 303/915) ve İbn Mace’nin Cerîr (r.)’den nakletmiş olduğu hadis ise aşağıdaki gibidir:

من سن في الإسلام سنة حسنة فله أجرها وأجر من عمل بها من بعده من غير أن ينقص من أجورهم شيء ومن سن في الإسلام سنة سيئة فعليه وزرها ووزر من عمل بها غير أن ينقص من أوزارهم شيء.

“Kim İslam’da güzel bir sünneti yol edinirse, onun ve ondan sonra amel edeceklerin hiç eksilmeden sevapları, o kimseye yazılır. Kim de İslam’da çirkin bir sünneti yol edinirse, onun ve ondan sonra amel edeceklerin hiç eksilmeden sevapları, o kimseye yazılır.”⁸³

Aclûnî (ö. 1162/1749), hadisin sünen kitaplarında geçen metinlerini zikrettikten sonra Kemalpaşazâde’nin nakletmiş olduğu metnin, insanların dillerinde dolaşan meşhur rivâyet olduğunu zikretmiştir.⁸⁴ Kemalpaşazâde, hadisleri naklederken konu ile ilgili kısımlara yer vermiş diğer kısımları zikretmemiştir. Böylece o, zikri geçen hadisi iki kısma ayırarak taktî’ uygulamış ve konunun gerektirdiği kısmı nakletmiştir.

Hadislerde telfik, farklı isnadlardan gelen ve farklı lafızlarla rivayet edilen bir hadisin isnad ve metinlerinin birleştirilmesini ifade eden terimdir.⁸⁵ Kemalpaşazâde ashâbın fazileti hakkında bütün ashâba ta’zîm ve tekrîmin gerekliliğini ifade ettiği kısımda, birkaç hadisten birleştirilmiş gibi görünen şu rivâyete yer vermektedir:

أكرموا اصحابي فأنهم خياركم ومن سبني واصحابي فاقتلوه.

“Ashabıma ikram edin çünkü onlar sizin hayırlı olanlarınızdır. Kim bana ve ashabıma söverse onu öldürün.”⁸⁶

Kemalpaşazâde’nin hadis olarak zikrettiği haber, aynı terkiplerle hadis kitaplarında bulunmamaktadır. Haberi iki kısma ayıracak olursak “Ashabıma ikram edin çünkü onlar sizin hayırlı olanlarınızdır.” kısmı birinci kısım, “Kim bana ve ashabıma söverse onu öldürün.” kısmı

⁸¹ İbn Kemal, *Risâle-i Münîra*, 9.

⁸² Müslim, “Zekât”, 69.

⁸³ Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünen*, thk. Ahmed Şemseddin (Beirut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2015), “Zekât”, 64; Muhammed b. İsa Tirmîzî, *Sünen*, thk. Hâlid Abdu’l-Ġanî Mahfûz (Beirut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2016), “İlim”, 15; İbn Mace, “Mukaddime”, 14.

⁸⁴ İsmail b. Muhammed b. Abdi’l-Hâdi el-Cerrâhî Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ*, thk. Yusuf b. Muhammed el-Hâc Ahmed (Dimeşk: Matbaatu’l-Âlemiyye, 2001), 2/302.

⁸⁵ Bünyamin Erul, “Telfik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/400-401.

⁸⁶ İbn Kemal, *Risâle-i Münîra*, 13.

ikinci kısımdır. Birinci kısım, Hümejdî⁸⁷ (ö. 219/834) ve Nesâî'nin,⁸⁸ Hz. Ömer (r.) hutbede iken Nebi (a.s.) bize şöyle dedi diyerek bahsetmiş olduğu hadisin ilk kısmıdır. Hadisin ilk kısmı Kemalpaşazâde'nin naklettiği hadisle aynıdır. Bu rivâyet *Mişkâtü'l-mesâbîh*'te sahih hadisler kısmında zikredilmiştir.⁸⁹ İkinci kısım ise lafız ve mana bakımından aşağıdaki hadislerle benzemektedir.

من سب أصحابي فاضربوه ومن سبني فاقتلوه.

“*Ashabıma söven kimseyi darbedin, bana söven kimseyi öldürün.*”⁹⁰

من سب أصحابي وأصحابي فقد سبني ومن سبني فعليه لعنة الله والملائكة والناس أجمعين.

“*Kim ashabıma ve akrabalarımaya söverse bana sövmüş demektir. Bana söven kimseye Allah'ın meleklerinin ve bütün insanların laneti olsun.*”⁹¹

من سب الأنبياء قتل ومن سب أصحابي جلد.

“*Kim nebilere söverse öldürülür, kim ashabıma söverse şiddetli bir şekilde dövülür.*”⁹²

Aynı konu üzerine birçok hadis zikretmek mümkün ise de biz üç hadisi zikretmekle yetineceğiz. İkinci kısımda Kemalpaşazâde'nin naklettiği şekilde bir rivâyet bulunmamıştır. Bununla birlikte mana olarak ashaba söven kimsenin öldürülmesi manasını içeren bir rivâyet de bize ulaşan eserler içerisinde bulunmamaktadır. Dolayısıyla Kemalpaşazâde'nin nakletmiş olduğu haberin ikinci kısmı mana itibarı ile de hatalıdır. Birkaç hadisi lafız ve mana bakımından birleştirmeye çalışarak telif yapan Kemalpaşazâde'nin ikinci tarafta bahsettiği kısmın hatalı olduğu görülmektedir.

Kemalpaşazâde'nin hadisler üzerine yaptığı değişikliklerden biri de rivâyetlerde geçen asıllar üzerine bazı kelimelerle eklemeler yapmasıdır. Bunun sebebi hadisin daha iyi anlaşılmasını sağlamak ya da rivâyeti aklında kaldığı şekilde aktarması olabilir. Buna örnek olarak Hz. Ebû Bekir'in (r.) faziletini ifade etmek için naklettiği şu rivâyet gösterilebilir:

لو وزن إيمان أبي بكر مع إيمان سائر الناس لرجح إيمانه على إيمانهم .

“*Ebû Bekir'in imanı diğer insanların imanı ile tartılsa, Ebû Bekir'in imanı diğerlerinin imanına ağır basardı.*”⁹³

لو وزن إيمان أبي بكر بإيمان العالمين لرجح

“*Ebû Bekir'in imanı âlemlerin imanı ile tartılsa Ebû Bekir'in imanı ağır basardı.*”

⁸⁷ Ebû Bekr Abdullah b. Zübeyr el-Kuraşî Hümejdî, *Müsned-ü Hümejdî*, thk. Hüseyin Selim Esed (Dimeşk: Dâru'l-Sika, ts.), 1/166-167.

⁸⁸ Nesâî, “Mevâkîf”, 36.

⁸⁹ Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtiḥ*, 11/158-159.

⁹⁰ Şireveyh b. Şehredâr b. Şireveyh el-Hemedânî Deylemî, *Müsnedü'l-firdevs bi me'sûri'l-hitâb*, thk. Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 3/541.

⁹¹ Muhammed b. Tâhir el-Makdisî, *Zehîratü'l-huffâz*, thk. Abdurrahman b. Abdilcebbar Feryevâî, (Riyad: Dâru'l-Selef, 1996), 4/2296.

⁹² Süleyman b Ahmed b. Eyyûb Ebû'l-Kâsım et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, thk. Muhammed Şakûr Mahmud el-Hâc (Beyrut: Mektebu'l-İslâmiyye, 1985), 1/393-394.

⁹³ İbn Kemal, *Risâle-i Münîra*, 5.

Bu hadisi İbn Adî (ö. 365/976), İbn Ömer'den merfû' olarak zayıf bir isnadla tahrir ederken Beyhakî ise, Ömer b. Hattâb'dan mevkûf olarak, sahih isnadla tahrir etmiştir.⁹⁴

Kemalpaşazâde, hadisin manasını îzah edecek şekilde “لرجح إيمانه على إيمانهم” ziyadesiyle birlikte nakletmiştir. Hadis, Ömer b. Hattâb'dan mevkûf olarak sahihtir. Sehâvî (ö. 902/1496), hadisin şahidi olarak sünen kitaplarında sahih isnadla rüya babında geçen “*Ebû Bekir'in semadan inen bir tartıda diğer kimselere ağır basması*” hadisini göstermiştir.⁹⁵

Kemalpaşazâde'nin resuller arasında fazilet bakımından en üstün olanın Hz. Muhammed (a.s) olduğunu izah ederken getirdiği rivâyette lafız değişikliklerinin ve sıra değişikliğinin olduğu görülmektedir.

أنا سيد ولد آدم وأنا أول من ينشق قبره يوم القيمة ولكن لا افتخر به وما من نبي من الانبياء يوم القيمة الا تحت لوائى ولكن لا افتخر

به.

“Ben, Âdemoğullarının efendisiyim ve ben kıyamet günü kabri yarılıp çıkacak olanların ilkiyim ancak ben bununla övünmüyorum. Hiçbir nebi yoktur ki kıyamet günü benim sancağım altında olmasın, ancak ben bununla övünmüyorum.”⁹⁶

Hadisin mana ve lafız bakımından birçok tariki bulunmasına rağmen Kemalpaşazâde'nin naklettiği hadis, aynı lafızlarla bir bütün halinde, hadis kitaplarında bulunamamıştır. Ancak yukarıda zikri geçen hadisi üç kısma ayıracak olursak;

Birinci kısım, peygamberimizin bütün insanların efendisi olması; ikinci kısım, kıyamet gününde ilk kabri yarılan olması; üçüncü kısım ise bütün nebilerin peygamberimizin sancağı altında bulunmasıdır.

Yukarıda saydığımız üç kısmı kuşatıcı olan Tirmizî'nin Ebû Saîd el-Hudrî'den rivâyet etmiş olduğu hadis, Kemalpaşazâde'nin naklettiği hadise en yakın olanıdır. Hadis metni çok uzun olduğu için biz burada sadece aynı konuyu işlediği kısmı ele alıyoruz:

أنا سيد ولد آدم يوم القيمة ولا فخر ويبيدي لواء الحمد ولا فخر وما من نبي يومئذ آدم فمن سواه إلا تحت لوائى وأنا أول من تنشق عنه

الأرض ولا فخر.

“Ben kıyamet gününde Âdemoğullarının efendisiyim bununla övünmek yoktur. Elimde hamd sancağı vardır bununla övünmek yoktur. Âdem ve diğerleri bütün nebiler o gün benim sancağım altındadır bununla övünmek yoktur. Kıyamet günü kabri yarılacak olan ilk kişiyim bununla övünme yoktur.”⁹⁷ Hadis hakkında Tirmizî, Hasen-Sahih hükmü vermiştir.⁹⁸

Kemalpaşazâde, hadis manasını izah edecek kelimelerle birlikte mesela “ولا فخر” yerine “ولكن لا افتخر به” şeklinde zikretmiştir. Hadisin kısımları arasındaki sıralamada ise aklında kaldığı

⁹⁴ Irâkî, *el-Muğnî*, 1/35; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn Beyhakî, *Şuabü'l-İmân*, thk. Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990), 1/144.

⁹⁵ Abdurrahman Sehâvî, *el-Mekâsîdu'l-hasene*, thk. Muhammed Osman el-Hut (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1985), 1/555; Hz. Ebû Bekir ile ilgili benzer rivâyetler ve tahrirleri için bk. Nuri Tuğlu, *Mâturîdîlik ve Hadis: Mâturîdî Kelam Ekolü Çerçevesinde Kelâmî Hadislerin Değerlendirilmesi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016), 444-497.

⁹⁶ İbn Kemal, *Risâle-i Münîra*, 12.

⁹⁷ Tirmizî, “Ebvâbu'l-Menâkib”, 3.

⁹⁸ Tirmizî, “Ebvâbu'l-Menâkib”, 3.

şekliyle değişiklik yapmıştır. Netice olarak Kemalpaşazâde, hadisleri naklederken kitaptan tashih etmeden aklında kaldığı kadarıyla nakletmiştir denilebilir.

3.3. Mevzû Hadislerin Aktarılması

Kemalpaşazâde *Risâle-i Münîra*'yı kaleme alırken Gazzâlî'nin *İhyâü ulûmi'd-dîn* isimli eserinden çokça faydalanmıştır. Özellikle ilmin ve âlimin değerini anlattığı kısımlarda bu durum açıkça görülmektedir. İlim kategorisinde sınıflandırabileceğimiz 53 rivâyetin 31 tanesinin Gazzâlî'nin eserinde geçtiği şekilde nakledilmesi de bu durumu ortaya koymaktadır. Ancak rivâyetleri naklederken hadis kitapları üzerinden bir tashihe gitmemesi, âlimlerin mevzû olarak nitelendirdikleri hadisleri de kitabına almasına sebep olmuştur. Halk dilinde meşhur olan bazı rivâyetlerin de içinde bulunduğu bu kısma şu rivâyetler örnek gösterilebilir:

علماء امتي كانبيا بني اسرائيل

“Ümmetimin âlimleri, İsrail oğullarının nebileri gibidir.”⁹⁹

Mevzû' haberdir. Âlimlerin ittifakıyla haberin aslı yoktur. Hadis âlimlerinin sözlerinden haberdar olmayan birçokları bu rivâyeti kitaplarında hadis olarak almışlardır.¹⁰⁰

Sehâvî, *Mekâsîdu'l-hasene*'de rivâyetin muteber olmadığına ve aslının bulunmadığına işaret ederken,¹⁰¹ Elbânî (ö. 1999) ise Kâdiyanîlerin nübüvvetin Peygamber efendimizden sonra da olacağına bu haberle delil getirdiklerini ifade etmektedir. Ona göre eğer hadis sahih olsaydı az bir düşünmeyle bu hadisin delil olarak gösterilebilmesi mümkün olacaktır.¹⁰² Netice olarak âlimlerin ittifakıyla haber mevzû'dur.

Kemalpaşazâde'nin Gazzâlî'nin eserinden doğrudan aktardığına örnek olarak şu rivâyetler gösterilebilir:

قال ابن عباس من لم تأمر صلاته بالمعروف ولم تنه عن المنكر لم تزد صلاته من الله تعالى الا بعدا ومقتنا.

İbn Abbâs şöyle buyurdu: “*Kimin namazı iyiliği emretmez, kötülükten alı koymazsa onun namazı ancak Allah Teâlâ'dan uzaklığını ve hoşnutsuzluğunu arttırır.*”¹⁰³

Taberânî¹⁰⁴ (ö. 360/971), Ebû Dâvûd¹⁰⁵ ve Beyhakî¹⁰⁶ hadisi Abdullah b. Mes'ûd'dan mevkûf olarak tahrir etmişlerdir. Heysemî (ö. 807/1405) ve Irâkî (ö. 806/1404) rivâyetin senedinin sahih olduğunu zikretmişlerdir.¹⁰⁷ Bu rivâyeti Kemalpaşazâde'nin, İbn Abbâs'tan mevkûf olarak zikretmesi *İhya'dan* alıntı yapması sebebiyledir. Ancak sözün sahibi İbn Abbâs değil, Abdullah b. Mes'ûd'dur.¹⁰⁸

Nitekim Kemalpaşazâde'nin eserinin tamamına bakıldığında 159 rivâyetten 69 tanesini Gazzâlî'nin *İhyâü ulûmi'd-dîn* isimli eserinden aktardığı görülmektedir. Ayrıca tefsir ve fıkıh

⁹⁹ İbn Kemal, *Risâle-i Münîra*, 4.

¹⁰⁰ Muhammed Derviş el-Hût, *Esnâ'l-metâlib fi ehâdîsi muhtelifi'l-merâtib* (Beyrut: Dâru'l-Kitab el-Arabî, 1983), 200.

¹⁰¹ Sehâvî, *el-Mekâsîdu'l-hasene*, 1/459.

¹⁰² Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-daiife*, 1/679.

¹⁰³ İbn Kemal, *Risâle-i Münîra*, 15.

¹⁰⁴ Taberânî, *Mucemü'l-kebir*, 9/103.

¹⁰⁵ Süleyman b. el-Eşas eş-Şicistânî Ebû Dâvud, *Kitâbu'z-zühd*, thk. Ebû Temîm, Ebû Bilal (Kahire: Dâru'l-Mişkât, 1993), 135.

¹⁰⁶ Beyhakî, *Şuabu'l-iman*, 4/546.

¹⁰⁷ Nuruddin Ali b. Ebî Bekr Heysemî, *Mecmau'z-zevâid ve menbau'l-fevâid*, thk. Abdullah Muhammed Derviş (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994), 2/531; Irâkî, *el-Muğni*, 1/105.

¹⁰⁸ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *İhyâü ulumi'd-din ve meahu tahriri ehâdîsi'l-İhya* (Beyrut: Daru'l-Şu'be, ts.), 1/292.

kitaplarından kaynağına dikkat etmeden aktardıklarının da örnekleri mevcuttur. Buna şu hadis örnek verilebilir:

الایمان یزید وینقص قوة و ضعفا فلو یزید یدخل صاحبه فی الجنة ولو نقص یدخل صاحبه فی النار .

“İman kuvvet ve zayıflık bakımından artar ve eksilir. Eğer iman artarsa sahibini cennete sokar, eğer iman azalursa sahibini cehenneme sokar.”¹⁰⁹

İbn Mace, Ebû Hureyre ve İbn Abbâs’tan mevkûf olarak “İman artar ve eksilir” şeklinde hadisin ilk kısmını tahrir etmiştir.¹¹⁰ Buhârî, “İman söz ve ameldir, artar ve eksilir.” Sözü 1080 hadis âliminden işittiğini ifade etmektedir.¹¹¹ Müslim’in *Sahîh*’inde bâb başlığı olarak Nevevî (ö. 676/1277), imanın artıp eksildiği bilgisi vermiştir.¹¹²

Ali el-Kârî (ö. 1014/1605), Fîruzâbâdî’den (ö. 816/1414) naklen, “İman söz ve ameldir, artar ve eksilir.” meşhur sözü ve “İman artmaz ve eksilmez” sözünün her ikisinin de sahih olmadığını ancak birinci meşhur olan kavlin mana olarak doğru olduğunu bildirir.¹¹³

Aclûnî, “İman artar ve eksilir” şeklinde hadisin devamını zikredenlerin konuyu açıklamak için ziyade yaptıklarını, “İman artmaz ve eksilmez” şeklinde zikredenlerin ise amaçlarının meseleyi karanlık içinde bırakmak olduğunu söyler.¹¹⁴

İbn Kemal, hadisi bu şekliyle muhtemelen *Beydâvî Tefsiri*’nden nakletmiştir. Kâdî Beydâvî (ö. 685/1286) hadisi, İbn Ömer’den mevkûf olarak nakletmiştir.¹¹⁵

Halk dilinde meşhur olup mevzu olduğu ifade edilen hadislerden biri de şu hadistir:

اطلبوا العلم من المهد الى اللحد.

“Beşikten mezara kadar ilmi talep edin.”¹¹⁶

Hadis kaynaklarında bulunmamıştır. Haliyle mezkûr bir senedi de bulunmamaktadır. Dönem dönem fetva ve tefsir kitaplarında ilmin öneminin anlatıldığı bazı yerlerde, konuyu pekiştirmek için kullanıldığı görülmektedir. Aclûnî, *Keşfu’l-hafâ’da* ilim talep etmenin farzıyeti veya aynı manada hiçbir sahih hadis bulamadığını zikretmiştir.¹¹⁷ Talat Koçyiğit (ö. 2011), bu tip hadislerin camilerde Peygamber Efendimiz şöyle buyurdu gibi lafızlarla vaazlarda kullanılmasıyla yaygınlaştığını, aslında böyle rivâyetlerin mevzû’ olduğunu bildirmektedir.¹¹⁸

Risâle-i Münîra’da nakledilen ve bazı örneklerini zikrettiğimiz rivâyetlerin tamamı sıhhat açısından genel bir kanı olması adına değerlendirildiğinde 159 hadisin 67’sinin makbûl, 92’sinin ise merdûd olduğu görülmektedir. Merdûd rivâyetlerin 58’i zayıf, 25’i mevzû ve 9 tanesi de aslına ulaşılamayan veya hakkında hüküm verilmeyen hadislerdir. Dolayısıyla merdûd rivâyetler bütün rivâyetlerin %58’ine tekâbul etmektedir. Merdud rivâyetler kategorisinde alınan zayıf hadislerin,

¹⁰⁹ İbn Kemal, *Risâle-i Münîra*, 5.

¹¹⁰ İbn Mace, “Mukaddime”, 9.

¹¹¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/479.

¹¹² Müslim, “İman”, 20.

¹¹³ Ali el-Kârî el-Herevî el-Mekkî Ali el-Kârî, *el-Esrâru’l-merfûa fi’l-ahbâri’l-mevdûa*, thk. Muhammed Sabbâğ (Beyrut: Dâru’l-Emânet, 1971), 478.

¹¹⁴ Aclûnî, *Keşfu’l-hafâ*, 1/36.

¹¹⁵ Abdullah b. Ömer b. Muhammed Nâsiruddîn el-Beydâvî, *Envâru’t-tenzil ve esrâru’t-te’vil*, (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâs, ts.), 2/49.

¹¹⁶ İbn Kemal, *Risâle-i Münîra*, 5.

¹¹⁷ Aclûnî, *Keşfu’l-hafâ*, 2/511.

¹¹⁸ Talat Koçyiğit, *Tercüman Hadis-i Şerif Külliyyâtı* (İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, 1983), 18-19.

amellerin faziletiyle ilgili konularda amel edilebileceği göz önünde bulundurarak konuya daha iyimser bakmak gerekiyorsa da, mevzû rivâyetlerin eserde toplamda 25 adede ulaşması ve kaynağına ulaşılabilen rivâyetlerin de 9 tane olması, gençlere yönelik yazılmış bu gibi eserlerdeki hadislerle karşı daha dikkatli ve titiz yaklaşılması gerektiğini akla getirmektedir.

Bu rakamları verirken şu hususu ifade etmek gerekir ki risâlede nakledilen rivâyetler senedleri ile birlikte nakledilmemiştir. Bu sebeple hadislerin sıhhati hakkında hükme ulaşılan küçük lafız değişiklikleri dikkate alınmamıştır. Kemalpaşazâde'nin naklettiği rivâyete lafız ve mana bakımından en yakın rivâyet, asıl kabul edilmiş ve hüküm buna göre verilmiştir. Bu değerlendirme neticesinde dahi makbûl sayılan hadislerin, merdud sayılan hadislerin oranından düşük olduğu görülmektedir.

Sonuç

Kemalpaşazâde'nin dirayet ilimlerdeki başarısını, rivâyet ilimlerinde gösteremediği ve risâleyi yazarken kullanmış olduğu kaynakların kısıtlı olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu durum dönemin sosyal, kültürel ve siyâsi yapısıyla benzerlik göstermektedir. Osmanlı yükseliş döneminde medreselerde okutulan kitaplara, hadis alanında yapılan çalışmalara ve dönemin âlimlerinin yorumlarına bakıldığında, hadis çalışmalarının diğer ilimlere göre sınırlı ve zayıf kaldığı görülmektedir.

Rivâyet konusunda oluşan kötü tablonun en büyük sebebi kanaatimizce Kemalpaşazâde'nin eseri kaleme alırken temel hadis kaynaklarından yararlanmak yerine, Gazzâlî'nin *İhya* isimli eseri ile daha çok tefsir ve fıkıh kitaplarından faydalanmasıdır. Onun nakletmiş olduğu rivâyetlerin 69 tanesi Gazzâlî'nin *İhya* adlı kitabında mevcuttur. Kalp ilimleriyle ilgili Gazzâlî'nin eserlerinden başkasına bakmaya gerek olmadığını savunan Kemalpaşazâde, nakli ilimlerde de Gazzâlî'nin eserlerinden azımsanmayacak derecede faydalanmıştır. Âyetlerin ve hadislerin kullanım sırasına bakıldığında onun *Risâle*'si, *İhya* kitabı ile özellikle ilim bahsinde birebir örtüşmektedir. Bu düşüncüyü kuvvetlendiren diğer önemli bir sebep ise Kemalpaşazâde'nin naklettiği rivâyetlerden dokuz ana hadis mecmuasında aslını tespit ettiğimiz hadisleri dahi, kaynaklarda geçtiği şekilde değil, Gazzâlî'nin kısmî değişikliklerle rivâyet ettiği halini nakletmiş olmasıdır. Kemalpaşazâde'nin rivâyetleri naklederken Gazzâlî'nin eserine güvenerek hareket etmesi bir yönden anlaşılabilir bir durum iken onun Gazzâlî'nin aktardıklarını dahi aynen nakletmemesi, hadisleri aktarma konusunda rahat davrandığını göstermektedir. Bu durum rivâyetlerin genelinde yayılmıştır.

Rivâyetlerin lafızlarında mevcut değişikliklerin, ihtisâr ve ziyâdelerin, birkaç hadisi bir arada zikretmesinin muhtemelen en önemli sebebi hadisleri aklında kaldığı şekilde nakletmiş olmasıdır. Bu durum genelde manada bir değişikliğe sebep olmazken ashâb ile ilgili naklettiği rivâyette de görüleceği üzere bazen maksadı aşan bazı sonuçlara ulaştırabilmektedir. Yine eserde mevzû rivâyetlerin yoğun şekilde nakledilmesi de hadis ilmi açısından uygun görülmemektedir. Bu sebeple Kemalpaşazâde'nin naklettiği hadislerle ihtiyatlı yaklaşılması ve rivâyetlerin tashih edilerek nakledilmesi gerekmektedir.

Kaynakça/Bibliography

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed b. Abdi'l-Hâdi el-Cerrâhî. *Keşfu'l-hafâ*. thk. Yusuf b. Muhammed el-Hâc Ahmed. Dimeşk: Matbaatu'l-Âlemiyye, 2001.
- Ali el-Kârî, Ali b. Sultan Muhammed el-Herevî el-Mekkî. *Mirkâtü'l-mefâtih şerhu mişkâti'l-mesâbih*. thk. Cemal İytênî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.
- Atâî, Nev'izâde Atâullah b. Yahyâ. *Hadâiku'l-hakâik fî tekmileti's-şekâik*. nşr. Abdülkadir Özcan. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Atsız, Nihal. "KemâlpaşaOğlu'nun Eserleri". *Şarkiyat Mecmuası* 6 (1966), 71-112, 7 (1966), 83-135.
- Ayaz, Kadir. *Molla Gürânî ve el-Kevseru'l-cârî ilâ riyâdı ehâdîsi'l-Buhârî*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Aydınlı, Abdullah. "İhtisar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/572-573. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Aynî, Bedrüddin el-Hanefî. *Umdetü'l-kârî şerhu sahîhi'l-Buhârî*. thk. Mahmud Muhammed Ömer. 25 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Bahçıvan, Seyit. *İbn Kemâl Bâşâ ve ârâuhu'l-itikadiyye*. Mekke: Ümmü'l-Kura Üniversitesi, Doktora Tezi, 1996.
- Bayraktutar, Muammer. *İbn Kemâl Hadis Şerhleri*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2021.
- Beydâvî, Abdullah b. Ömer b. Muhammed Nâsiruddîn. *el-Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, ts.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn, *Şuabü'l-îmân*. thk. Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn. *es-Sünenü'l-kübrâ*. 10 Cilt. 1. Baskı. Haydar Abad: Dâiretü'l-Maârif, 1344/ 1925.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-i İslâmiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kâmusu*. 10 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail el-Buhârî. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Mahmud Muhammed Nassâr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2017.
- Bulgurcu, Kahraman. *Kemalpaşazâde'nin Hadis İlmindeki Yeri (Kırk Hadisler Örneği)*. İstanbul: Kitap Dünyası, 2021.
- Bursalı, Mehmed Tâhir. *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333/1915
- Çelebi, İlyas. "Kemalpaşazâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/245-247. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Çetin, Mehmet. "Kemalpaşazade'nin Beşinci Risâledeki Kırk Hadis Şerhi ve Şerh Yöntemi", Uluslararası Kemalpaşazâde Sempozyumu. 495-525. ed. Murat Demirkol, vd. Ankara: Fecir Yayınları, 2022.
- Deylemî, Şireveyh b. Şhredâr b. Şireveyh el-Hemedânî. *Müsnedü'l-firdevs bi me'sûri'l-hitâb*. thk. Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl. 5 Cilt. 1. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- Doğan, Halil İbrahim. "İbn Kemâl Paşa'nın et-Tefsîr'indeki Hadisçiliği", Uluslararası Kemalpaşazâde Sempozyumu. 2/368-404. ed. Murat Demirkol vd. Ankara: Fecir Yayınları, 2022.

- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eşas eş-Şicistânî. *Kitâbu'z-zühd*. thk. Ebû Temîm; Ebû Bilal. 1. Baskı. Kâhire: Dâru'l-Mişkât, 1993.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b el-Eşas eş-Şicistânî. *Sünen*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, 2015.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. El-Müsenna el-Mevsîlî. *Müsned*. thk. Hüseyin Selim Esed, 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li'l-Turâs, 1986.
- Efendioğlu, Mehmet. "Taktî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/483-484. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn. *Silsiletü'l-ehâdisid-daîfe ve'l-mevdua ve eseruhâ's-seyyiu fi'l-ümme*, 14 Cilt. Riyad: Dâru'l-Maârif, 1992.
- Erul, Bünyamin. "Telfik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/ 400-401. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Evliya Çelebi, Mehmed Zillî b. Derviş. *Seyâhatnâme*. nşr. Ahmed Cevdet. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314/1896.
- Faik Reşad. *Eslâf*. İstanbul: Âlem Matbaası, 1311/1893.
- Fayda, Mustafa. "İbn Kemâl'in Hayatı ve Eserleri", Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu. nşr. S.Hayri Bolay ve diğ. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b Muhammed. *İhyâu ulumi'd-din ve meahu tahrici ehâdisi'l-İhya*, 16 Cilt. Beyrut: Daru'l-Şu'be, ts.
- Göztepe, Yüksel. "İbn Kemâl'in Risaletü'l-Münîr Adlı Eserinin Bazı Yönlerden Analiz ve Kritiği". *Uluslararası Kemalpaşazâde Sempozyumu*. ed. Murat Demirkol vd. 1/412-433. Ankara: Fecir Yayınları, 2022.
- Güler, Zekeriya. "Vesile ve Tevessül Hadislerinin Kaynak Değeri", *İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*. 4/10, 2003.
- Hâkim, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh en-Nîsâbü'rî. *el-Müstedrek ale's-sahîhayn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990.
- Hamid Vehbi. *Meşâhir-i İslâm*. İstanbul, Mihran Matbaası, 1301/1884.
- Heysemî, Nuruddin Ali b. Ebî Bekr. *Mecmau'z-zevâid ve menbau'l-fevâid*. thk. Abdullah Muhammed Derviş. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994.
- Hût, Muhammed Derviş. *Esnâ'l-metâlib fi ehâdisi muhtelifi'l-merâtib*. 2. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1983.
- Hümejdî, Ebû Bekr Abdullah b Zübeyr el-Kuraşî. *el-Müsned*, thk. Hüseyin Selim Esed. 2 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Sika, ts.
- Hüseyin Hüsameddin, Abdizâde Hüseyin Hüsameddin Yaşar. *Amasya Tarihi*. 4 Cilt. İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, 1927.
- Irâkî, Ebû'l-Fadl Zeynuddin Abdurrahim b. Hüseyin. *el-Muğnî an hamli'l-esfâr*. 2 Cilt. 1. Baskı. Riyad: Mektebetü Dâru't-Taberiye, 1995.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin Ömer b. Abdulaziz b. Ahmed. *Reddu'l-muhtâr ale'd-dürri'l-muhtâr şerhi tenvîri'l-epsâr*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcud. 2. Baskı, 14. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî şerhu sahihi'l-Buhârî*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1379/1959.

- İbn Hibbân, Muhammed b Hibbân b. Ahmed Ebû Hâtim et-Temîmî. *Sahih*. thk. Şuayb Arnavut. 18 Cilt. 2. Baskı. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- İbn Huzeyme, Muhammed b. İshak. *Sahih*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İslâmiyye, 1970.
- İbn Kemâl, Şemseddin Ahmed b. Süleyman. *Hadîs-i Erbaîn Tercümesi*. trc. Âşık Natâî. İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1316/1898.
- İbn Kemal, Şemseddin Ahmed b. Süleyman. "Risâle fî Şerhi'l-Ehâdîsi'l-Erbaîn li'n-Nebî", *Resâilü İbn Kemâl*. ,1/41-60 (5. Risâle). nşr. Ahmet Cevdet. tsh. Ahmed Râmiz eş-Şehrî. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1316/1898.
- İbn Kemal, Şemseddin Ahmed b. Süleyman. *Risâle-i Münîra*. İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1308/1890.
- İbn Kemal, Şemseddin Ahmed b. Süleyman. *Tevârih-i Âlî Osman*. nşr. Şerafettin Turan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. thk. Ahmed Şemseddin. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2015.
- İbnü'l İmâd, Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî ed-Dîmeşkî. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. nşr. Abdülkâdir el-Arnâût, Mahmûd el-Arnâût. 1. Baskı, Dîmaşk: Dâru İbn Kesîr, 1412/1991.
- Kılıç, Mustafa, *İbn Kemal, Hayatı, Tefsire Dair Eserleri ve Tefsirindeki Metodu*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1981.
- Kınalızâde, Hasan Çelebi, *Tezkiretü'ş-şu'arâ*. nşr. İbrahim Kutluk. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.
- Koçkuzu, Ali Osman. *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983.
- Koçyiğit, Talat. *Tercüman Hadis-i Şerif Külliyyâtı*. İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, 1983.
- Kur'an-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdulhayy. *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. nşr. Muhammed Bedreddin Ebû Firâs en-Na'sânî. 1. Baskı. Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1324/1906.
- Makdisî, Muhammed b. Tâhir. *Zehîratü'l-huffâz*. thk. Abdurrahman b. Abdilcebbâr Feryevâî. 5 Cilt. 1. Baskı. Riyad: Dâru's-Selef, 1996.
- Mehmed Süreyya. *Sicil-i Osmânî Yâhûd Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye*. 6 Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Muhyiddin Seydî Çelebi. *Buhârî'de Yönetim Esasları*, haz. Mehmet Erdoğan. İstanbul: Dâru'lhadis, 2000.
- Müslim, Müslim b. Haccâc en-Nisâburî. *el-Câmiu's-sahîh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2016.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünen*, thk. Ahmed Şemseddin. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2015.
- Özafşar, Mehmet Emin. "Osmanlı Eğitim, Kültür ve Sanat Hayatında Hadis", Türkler. ed. Hasan Celal Güzel vd. Ankara: 2002.

- Özer, Salih. “Şeyhu'l-İslam Kemâl Paşazâde'nin (ö. 1534) Hadis İlmine İlişkin Faaliyetleri, Şerhçiliği ve Hadis Usûlü Risalesinin Tercümesi”, *Dini Araştırmalar*. 9/26 (Eylül-Aralık 2006).
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü*. 3 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.
- Parmaksızoğlu, İsmet. ”Kemalpaşazâde Maddesi”, *İslam Ansiklopedisi*. 6/561. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1994.
- Peçevi, Peçuyul İbrahim. *Târîh-i Peçevî*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1281/1864.
- Saraç, M. Ali Yekta. *Şeyhülislâm Kemalpaşazâde*. İstanbul: Şûle Yayınları, 1999.
- Sehâvî, Abdurrahman. *el-Mekâsıdu'l-hasene*. thk. Muhammed Osman el-Hût. 1. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1985.
- Sehî Bey. *Tezkire-i Sehî*. nşr. Mehmed Şükrü. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1325/1907.
- Şemseddin Sami. *Kâmûsü'l-a'lâm*. İstanbul: Mihran Matbaası, ts.
- Taberânî, Süleyman b Ahmed b. Eyyub Ebû'l-Kâsım. *el-Mu'cemu'l-kebîr*. thk. Muhammed Şakûr Mahmud el-Hâc. 2 Cilt. 1. Baskı. Beyrut: Mektebu'l-İslâmiyye, 1985.
- Taşköprizâde, Ebû'l-Hayr İsmâuddîn Ahmed Efendi. *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-osmâniyye*. nşr. Ahmed Subhi Furat. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985.
- Tirmîzî, Muhammed b. İsa. *Sünen*. thk. Hâlid Abdu'l-Ğanî Mahfûz. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2016.
- Tuğlu, Nuri. *Mâturîdîlik ve Hadis: Mâturîdî Kelam Ekolü Çerçevesinde Kelâmî Hadislerin Değerlendirilmesi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016.
- Uğur, Ahmet. *İbn-i Kemal*. İzmir: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Uysal, Muhittin. *Erba'u erba'inat ve şürühuha İbn Kemal ve Dört Demet Kırk Hadis Şerhi*. Konya: Aybil Yayınları, 2013.
- Yazıcı, Yunus. “Şeyhülislâm Kemalpaşazade'nin Hadis Alanı ile İlgili Eserleri ve Hadis İlmî Müktesebatı”. *Uluslararası Kemalpaşazâde Sempozyumu*. ed. Murat Demirkol vd.. 2/347-364. Ankara: Fecir Yayınları, 2022.